

120
98/3
2
ԱՂԳԵՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԳԵՐԱՆ

ԱԷ.

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅԵՐԷՆ ՆՇԱՆԱԳՐԵՐՈՒ

ԵՒ ՎԵՐՈՒՑ Ս. ՄԱՇԹՈՑԻ

ԳՐԵՑ

ՊՐՈՑ. ԴԿՏ. Յ. ՄԱՐԿՈՒԱՐՏ

ԳԵՐՄԱՆԵՐԷՆԷ ԹԱՐԳՄԱՆԵՑ

Հ. Ա. ՎԱՐԳԱՆԵԱՆ

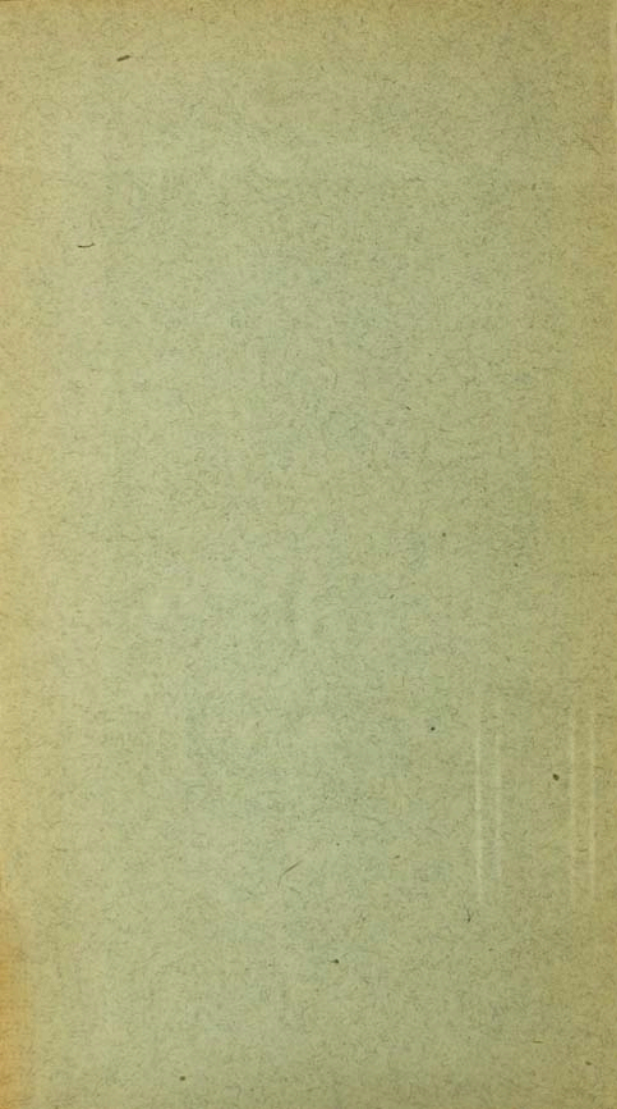
ՄԻԻԹ. ՈՒՍԷՆ

Վ Ի Ե Ն Ն Ա

Մ Ի Ի Թ Ա Ր Ե Ա Ն Տ Պ Ա Ր Ա Ն

1913.

ԱՌՍՈՒՄՆԸՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՀԸՅ ՊԸՏՄՈՒԹԵԼՆ
ՎԵՐԸՐԵՐԵԸԸ

Ա.

ՊԸՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅԵՐԷՆ ՆՇԱՆԸ-
ԳՐԵՐՈՒ ԵՒ ՎԱՐՈՒՅ Ս. ՄԱՇԹՈՅԻ

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԳԱՐԱՆ

ԳԷ.

68

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅԵՐԷՆ ՆՇԱՆԱԳՐԵՐՈՒ

ԵՒ ՎԱՐՈՒՅ Ս ՄԱՇԹՈՅԻ

Վ Ի Ե Ն Ն Ա

Մ Ի Ի Թ Ա Ր Ե Ա Ն Տ Պ Ա Ր Ա Ն

1913.

Հիմնական գրքերի կրկն

003.3(47.925)

ՍՏՈՒԳՎԱԾ Է 1961 թ.

Մ-34

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

(47.925)

ՀԱՅԵՐԷՆ ՆՇԱՆԱԳՐԵՐՈՒ

ԵՒ ՎԱՐՈՒՑ Ս. ՄԱՇԹՈՑԻ

ԳՐԵՑ

ՊՐՈՑ. ԴԿՏ. Յ. ՄԱՐԿՈՒԱՐՏ

ԳԵՐԳՆԵՐԷՆԷ ԹԱԳՄԱՆԵՑ

Ն. Ա. ՎԱՐԳԵՆԵԱՆ

ՄԻԻԹ. ՈՒՍԷՆ

13697

Վ Ի Ե Ն Ն Ա

Մ Ի Ի Թ Ա Ր Ե Ա Ն Տ Պ Ա Ր Ա Ն

1918.

A $\frac{\pi}{12830}$

Ա Ջ Դ

Հայ գրի գիւտին նուիրուած ազգային թէ՛ օտար քաղճաթիւ ուսումնասիրութիւններուն կու գայ յարիւտաջիկայ հատորիկս ալ, ուր համեմատական պատմաքննութեամբ սուղ էջերու մէջ կը լուսաբանուին Մաշթոցի կենսագրութիւնը, յարակից պարագաները եւ Մաշթոցի նսարած հայ գրերու յառաջագայութեան տեղիքները: Թէ՛ այս ուսումնասիրութեամբ վերջնականապէս կը լուծուի հայ գրերու ծագման տեղծուածը, շինք գիտեր, քայց կը խոստովանինք թէ ցայժմ հրատարակուած համանիւթ ուսումնասիրութիւններէն գերազանցապէս քարճր է հայերէնագէտ Մարկուարտի ներկայ աշխատասիրութիւնը: Ինչպէս յառաջաքանին մէջ շեշտել կը թուի ինքնին իսկ Ռուուշցապետը, տեղւոյ պարագաները անմատչելի թողած են իրեն ինչ ինչ կարելոր գրութիւններ, զորոնք նթէ՛ առջեւն ունենար քնականարար շատ քան կրնար ուղղել կամ ընտրել ի մասնաւորի Կորիւնէն յառաջ քերուած ընդարճակ հատուածներուն մէջ: Մենք պարզ թարգմանութեամբ ուզեցինք ներկայացընել հեղինակին ուսումնասիրութիւնը՝ առանց ո եւ է քնազրական սրբագրութեան փորճի մը ծեռնարկելու կամ տեղ տեղ ամբողջացուցիչ դիտողութիւններ յաւելլու:

Վիեննա, 15 Դեկտեմբեր 1912:

Հ. Ա. Վ.

Յ Ա Ռ Ա Զ Ա Բ Ա Ն

«Պատմութիւն հայերէն նշանագրերու եւ վարուց Ս. Մաշթոցի», նետագայ յօդուածը կը կազմէ հայ պատմութեան վերաբերեալ ուսումնասիրութեանց շարքի մը առաջին հատորը: Ուսումնասիրութիւնս նախապէս Համբուրգի արեւելագիտաց ժողովքին մէջ (1902) քանաստեղծու համար գրուած էր. բայց որովհետեւ ժողովքի յիշատակարաններու մէջ քանաստեղծութիւնները բաղուածօրէն, ուրեմն կրճատուած պիտի տպուէին, հրատարակութիւնը սո ժամս զանց առնուեցաւ: 1905ին աշխատութիւնս Լագարեան Երեւելեան լեզուաց ճեմարանէն մրցանակով մը պսակուեցաւ: Ակնարկիս անդրագոյն կատարելագործման մասամբ առողջութեանս անբաւական վիճակը եւ մասամբ գլխաւորաբար նագրական ատաղծի պակասը արգելք հանդիսացան: «Հանդէս Եմբօրեայ»ի համակրելի Խմբագիր Մեծ. Հ. Ներսէս Ա կ ի ն ե ա ն ի նետ խօսակցութենէ մը յետոյ (1910 աշնան) որոշեցի վերջապէս «Հանդէս»ի մէջ հրատարակել ուսումնասիրութիւնս այնպէս ինչպէս որ էր: Զետագիտը 1911 Մարտին յանձնուեցաւ տպարան. բայց դժբախտաբար տպագրութիւնը քաւականաշափ ուշացաւ ձուլուելի կլիշէներու յարուցած դժուարութեան պատճառաւ:

Բ ե ր լ ի ն Վ ի լ մ ե ր ս դ ո ր Ֆ, 3 Գ ե կ տ ե մ ք ե ր 1912:

Յ. ՄԱՐԿՈՒԱՐՏ

Պ Ա Տ Մ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Հ Ա Յ Ե Ր Է Ն Ն Թ Ա Ն Ա Պ Բ Ե Ր Ո Ւ
Ե Ւ Վ Ա Ր Ո Ւ Ց Ս ՝ Մ Ա Ձ Թ Ո Ց Ի

ԵՒ ՆՇԱՆԱԳԻՐՔՆ ԻՍՎ ՅԱՅԼՈՑ
ԴՊՐՈՒԹԵԱՆՑ ԹԱՂԱԵԱԼՔ ԵՒ ՅԱ-
ՐՈՒԹԵԱԼՔ ԴԻՊԵՑԱՆ

Կրիտ, Վարդ Մաշտոցի, էջ 18 :

Պատմագէտին համար նորանշան տեսարան մըն է այն, որ միայն այն ժողովուրդները, որոնք դեռ չէին հելլենացած կամ հռովմէացած, ինչպէս Ասորիները, Խալտիները, Գոթացիները, Հայերն եւ արեւելեան Սլաւները, մտնելով յունական քրիստոնէութեան շրջանակի մէջ եւ հոն մեալով՝ Հին դարերու վերջերն ունեցան սեպհական գրականութիւն ժողովրդական լեզուաւ ու նշանագրով, մինչ միւս բոլոր ազգերու քով, որոնց վրայ Հին Հռոմայ միակ պատրիարքութիւնը իւր բացարձակ իշխանութիւնը կը տարածէր, — Իրլանդացիներն եւ Իսլանդացիները միայն որոշ շափով մը ի բաց առնլով, — նախ անհանդուրժողութեան կողմանէ միայն Արարացիներու հետ համեատելի հռոմէականութիւնը եւ յետոյ նաեւ Եկեղեցին այնպիսի ջան ի գործ դրին համոզում յառաջ բերելու, թէ գոեհիկ են եւ անպէտ իրենց լեզուն եւ բանաստեղծութիւնները՝ համեմատութեամբ Քրիստոնեաները հալածողներու աղնուական լեզուին, եւ տածելու զգուռւմ ու արհամարհանք դէպ ի իրենց սեպհական հին աւանդութիւններն եւ առանձնայատուկ սովորութիւնները, որ ոչ միայն յատուկ ժողովրդական կեանք եւ գրա-

կանութիւն կարելի չեղաւ զարգացնել, այլ եւ անոնք ինքնին, որչափ այն իրենց ձեռքն էր, եւս արագացուցին ազգայնութեան քայքայումը եւ խառնուրդը (Վաղղիացիք, Բեսացիք, Ալբանացիք, Բրիտանիացիք): Գերման Մուսան ի հարկէ չլռեց երկար, եւ եթէ նաեւ հին դիւցազներգութիւնները զո՛հ գացին եկեղեցւոյ այն ճիգերուն, այսու հանդերձ նիրելունդեան ու Ալլթէրի մը երգերուն բարեգուշակ ճակատագիր մը ապահովուած էր: Մինչեւ այսօր ալ արեւմտեան-եւրոպական բոլոր լեզուներու վրայ, սպաներէնն ու իտալերէնը դուրս թողլով, հռոմէական գրին անէճքը ու իրենց մասնական պէտքերուն համապատասխանող սեփական գրի եւ ուղղագրութեան մը պակասը կը ծանրանայ տակաւին ուժգին:

Սեփական գիր ունենալու երջանկութիւնը անտարակոյս նաեւ յունական եկեղեցւոյ սահմանին մէջ զլացուեցաւ ազգի մը — Վապպադովկացւոց, բայց հոս հռովմէական տիրապետութենէն յառաջ արդէն սկսած էր հելլենականութիւնը եւ շորրորդ դարուն իր եկեղեցւոյ Զահերն՝ աթենական քաղաքին մէջ կրթուած Ըլլալով՝ գեղջկային խժուժ բարբառին դէմ խոր արհամարհանքով լեցուած էին բնականաբար: Բաց աստի՛ Վապպադովկիացիք երկայն ատենէ ի վեր արդէն ընտելացած էին օտար լեզուներ դորձածելու կրօնական պիտոյքներու համար: Բարսեղ Մեծի սաստիկ ատելի թշնամիները՝ մոգերն, երանեան լեզուաւ կը կատարէին իրենց պաշտամունքը, եւ արձանագրութեանց համար կը կիրարկէին արամերէնը¹, մինչ

¹ Տե՛ս J. MARQUART, Untersuchungen zur Gesch. von Eran II, 1905 (ապ. 1900), էջ 118—123: LIDZBARSKI, Ephemeris der semitischen Epigraphik I 1 (1900), էջ 59—74. I 3 (1902), էջ 319—326. HANS REICHELT, WZKM, XV. 1901, էջ 51—56:

ասոնց հակառակ՝ Եկեղեցին հզօր թիկունք կը հանդիսանար հելլենականութեան: Այս պատճառաւ թէպէտ եւ ցայժմ կապագոպփկիական լեզուաւ դրուած տող մ'իսկ չունինք¹, այսու հանդերձ կը թուի թէ այս ժողովուրդը իւր արեւելեան դրացիներուն՝ հայերու նման հնչական տարբերութիւններու համար փափուկ ու զգայուն ականջ մ'ունէր: Գոնէ Ս. Գրոց գոթական թարգմանութեան կապագոպփկիական ծնողներէ սերած Հեղինակը, գերմանի մը համար անլուր լեզուական այնպիսի զգածմամբ օժտուած է, զոր միայն իւր ծնողներէն ժառանգած կրնանք նկատել:

«Բարբարիկ լեզուներու» համար յատուկ աղփարեւներու յետ-քրիստոնէական ստեղծագործութեանց մէջ ապահովապէս ամենազարմանալին է հայ գրի գիւտը: Գրիգոր Լուսաւորիչ հաւանականօրէն հայերէն քարոզած է. թէ եւ առ այս յայտնի վկայութիւն չկայ² եւ անկարելի է ըմբռնել թէ ո՞ւր սորված պիտի ըլլայ հայ լեզուն, եթէ, ինչպէս աւանդութիւնը կ'ըսէ, իբրեւ Պարթեւի որդի մը ի մանուկ տիոց կեսարիա բերուեցաւ եւ հոն կրթուեցաւ: Բայց հիմ ունինք այս աւանդութեան շվտահայտելու եւ Հայոց դարձին

¹ Ինծի ծանօթ է միայն ΔΣΑΡΙ կամ ΣΑΡΙ սեռականը կապագոպփկիական քանի մը դրամներու վրայ, որ՝ ինչպէս դրամներու պատկերները կռահել կու տան, նշանակելու է «քրմապետ», եւ այն՝ Անայիգիս դիցուհւոյն: Գրամներէն մին կը ծագի Տիւանայէն, ուրիշ մը կը ցուցնէ անունը Անիսա քաղաքին, որուն դիրքը զեռ անծանօթ է. այս քաղաքէն ունինք նաեւ յունական արձանագրութիւն մը: Հմտ. E. CURTIUS: „Ueber ein Dekret der Anisener zu Ehren des Apollonios“. Monatsberichte der Berl. Akad. 1886, էջ 646—651, եւ ΔΣΑΡΙի մասին MARQUART: „Unters. zur Geschichte von Eran“ I, 37 եւ յաջ: ² Ա՛ր-Բ. § 157, էջ 79, 58f. տպ. LAGARDE — էջ 636, 24—637, 10 (վեճեալիկ 1862, 32⁰) Ընդօրինակուած է Ա-Բ-Բ-Է, էջ 22, 25—32:

ամբողջ պատմութիւնը շատ աւելի բմբռնելի կ'ըլլայ, եթէ, ինչպէս ես կը կարծեմ, Գրիգորի զարգացման վայրը զետեղենք հռոմէական - հայական սահմանի մօտերը — Նեոկեսարիա կամ Փոքր Հայք¹։ Ասով փոքր հասակէն թէ յունարէնի եւ թէ հայերէնի կրնար քաջ տեղեակ ըլլալ։

Յամենայն դէպս յունարէն լեզուն բաւական կը հասկնար՝ Ընթերցուածներն ունկնդիրներուն բերանացի թարգմանել կարենալու չափ. ոչ այսպէս սակայն իւր յաջորդները եւ կղերին մեծամասնութիւնը, որ հեթանոս քուրմ էին նախնաբար եւ ապա դարձած. նաեւ կղերին մէկ մասը կը կազմէին բաղձաթիւ ասորիները՝ ի մասնաւորի երկրին արեւմտեան կողմերն եւ նոյն իսկ Տարօնոյ Աշտիշատ քաղաքին մէջ, որ յետոյ կաթողիկոսանիստ եղաւ։ Ասորի մը Գանիէլ անուն, իբր թէ Լուսաւորչի մէկ աշակերտը, կը պատմուի թէ իւր Վարդապետէն քորեպիսկոպոս օծուած ըլլայ եւ կաթողիկոսական թեմին ընդհանուր տեղապահը անուանուած²։ Այս պատմութեան մէջ սակայն, կրնանք ըսել ապահովութեամբ թէ բուն հանգամանքը դիտմամբ մութ թողուած է։ Մեր առջեւն եղած տեղեկութիւնները ուշի ուշով եւ խնամով վերլուծելով կը հասնինք այն եզրակացութեան թէ Աշտիշատ Ներսէս կաթողիկոսի օրով միայն կաթողիկոսութեան նիստ եղած է, իսկ չորրորդ դարու առաջին կիսուն տեսակ մը անկախութիւն վայելած է եւ մրցակից հանդիսացած՝ Բագրեւանդայ Բագաւանին եւ պետութեան մայրաքաղաքին դէմ եւ անտարակոյս հարաւային կողմանէ (միջագետային կամ ադիաբենական) Ասորիներու — ըլլայ Գանիէլի ըլլայ անոր նա-

¹ Այս մասին ընդարձակագոյնս գրած եմ արդէն ձեռագիր յօդուածի մը մէջ, որ նուիրուած է Հայոց մասնական թագաւորներու պատմութեան։

² Փոքր, Գ. 14։

խորդներէն մէկուն — ձեռքով դարձի բերուած ու հիմնուած է¹։ Անկանոն ընթացք մը ունեցած պիտի բլլայ իրաց վիճակը իսկզբանէ անտի բուն հարաւային Հայաստանի՝ յետոյ սատրապութիւնք անուանուած երկրամասերու մէջ, որոնք 297էն սկսեալ (գոնէ մեծ մասամբ) հռոմէական պետութեան կը պատկանէին։ Յամենայն դէպս Հայաստանի բաժանումէն ետքը հոս կը գտնենք միայն սուրբ եպիսկոպոսներ եւ սուրբիւն եկեղեցականութիւն։

Աստահելի տեղեկութիւն կը պակտի մեղի, թէ հին լեզուաւ կարգադրած է Ս. Գրիգոր ծէսերը. բայց որովհետեւ հայ եկեղեցին Ասարիոյ մետրապոլիտին իշխանութեանը տակ ձգած է, հաւանականութիւնը կը միտի հաստատելու թէ եկեղեցական լեզուն գլխաւորաբար յունարէն էր՝ ի մասնաւորի գլխաւոր եկեղեցիներու մէջ. միեւնոյն ատեն սակայն զանազան տեղեր իսկզբանէ հետէ ասորերէնն ալ դեր մը խաղացած պիտի բլլայ։ Սուտ-Մովսէս Խորենացի կը պատմէ թէ 367ին հայ եկեղեցական լեզուն էր յունարէն եւ Մերուժան Ուրացոյց յունարէն գրքերը՝ զորոնք միանգամ ձեռք կը ձգէր, կ'այլէր, կ'արգելուր յունարէն դպրութիւնը եւ թոյլ կու տար միայն ասորերէնի ուսումը²։ Այս տեղեկութիւնը սակայն կարելի չէ վերստուգել. Փաւստոս Բիւզանդացի, որ Մերուժանայ եղեռնական գործքերուն ընդարձակ տեղ մը նուիրած է (Գիրք Գ. Գլ. 23էն մինչեւ Գիրք Ե. Գլ. 43) եկեղեցական յոյն գրքերու կարծեցեալ այլման մասին ոեւէ լուր հաղորդած չէ³։ Ընդ-

¹ Տե՛ս, էջ 4, ծանօթ. 1, յիշեալ յօդուածը։

² Այսպէս Գ. 54, էջ 248. — Գ. 36, էջ 224 կ'ըսուի «Հրաման տայր մի ուսանել զգպրութիւն յունարէն, այլ պարսիկ»։

³ Գ. 59 միայն եկեղեցիներու քանդումը կը պատմուի։

Հակառակն կը պատմէ թէ ինչպէս Ներսէս Հայրապետ Արշակայ թագաւորութեան ժամանակ կարգէր ի տեղիս տեղիս դպրոցս յունարէն եւ ասորերէն յամենայն գաւառս Հայոց (Գիրք Գ. Գլ. 4, էջ 78), որոնք գործնական կարօտութեան մը պակասը պիտի լրացընէին անտարակոյս: Պէտք է ընդունիլ ըստ այսմ, որ նոյն ատեն թէ ասորի եւ թէ յոյն ծիսակատարութիւնը տարածուած էր Հայ երկրին մէջ: Բնական է որ 384ին Հայական պետութեան բաժանումէն սկսեալ՝ արեւմտեան (յունական) մասին մէջ տիրող եղած պիտի ըլլայ յունարէնը, իսկ արեւելեան (պարսկական) մասին մէջ՝ ասորերէնը: Ուստի երբ Փարպեցին կ'ըսէ թէ Մաշթոցի ժամանակ Հայ եկեղեցւոյ լեզուն «որեւէն» էր, պէտք է հասկնալ ի հարկէ միայն պարսկական Հայաստանը, որ նոյն ատեն գեռ իւր սեպհական թագաւորն ունէր:

Սակայն Հայ հոգեւորականները, որոնք կրթութիւն ստանալու համար Ասորիք (Միջագետք) գիմելու ստիպուած էին, ասորերէն լեզուի մէջ առ հասարակ միջակ հմտութիւն մը ձեռք կը բերէին, այնպէս որ շօշափելի անպատեհութիւններ յերեւան կ'ելլէին՝ ինչպէս զանազան ժամանակներու մէջ նաեւ միջնադարեան Գերմանիայի մէջ սովորաբար կը պատահէր: Ա՛ողբայ Ղազար Փարպեցի «տեսանելով զմեծ Զանն եւ զառաւելապէս ծախս մանկանցն Հայաստան աշխարհիս. որք բազում թոշակօք եւ հեռագնաց ճանապարհօք եւ բազմաժամանակեայ գեղերմամբք մաշէին զաւուրս իւրեանց ի դպրոցս ասորի գիտութեան: Քանզի պաշտօն եկեղեցւոյ եւ կարգացմունք դրոց ասորի ուսմամբ վարէին ի վանորայս եւ յեկեղեցիս Հայաստան ժողովրդոցս. յորմէ ոչինչ էին կարող լսել եւ օգտել ժողովուրդքն այսպիսի մեծ աշխարհի, եւ լինէր պաշտօնէիցն աշխատութիւն եւ

ժողովրդոցն անշահութիւն յանլրութենէն լեզուին
ասորոյ»¹ :

Սակայն աւետարանի հայ քարոզիչները բու-
լրորովին ուրիշ գ ժուարութիւններու ալ հարկ էին
բախիլ քան իրենց գերման ընկերները. ասոնց
համար դիւրին էր լատինական աղփարեաց օգնու-
թեամբ՝ — եթէ հետանոսարոյր ունական հին աղ-
փարետքը կամ Աուլփիլասի հնարած արիոսաշունչ
գոթական աղփարետքն իրենց անձկամիտ մոլե-
ռանդութեամբը շուղէին գործածել — գոնէ փոքրիկ
աղօթքներ, երգմենեցուցչական ձեւեր եւ նման « յի-
շատակարաններ » նշանագրել գերման լեզուաւ, եւ
եթէ ժողովրդեան՝ Աւետարանն ալ իր իսկ լեզուաւ
տալու այնպէս բնական գաղափարին դիւրութեան
կամ անձկամիտ եկեղեցական քաղաքականութեան
նկատումներով գոհացում չտուին, այս մասին պատ-
մութիւնը կը կարգայ անոնց իւր վճիռը : Իսկ Հայաս-
տանի մէջ երկրին յատուկ լեզուաւ տող մ'իսկ
գրուած չէր, վասն զի նոյն ժամանակուան աղփա-
րետներէն եւ ոչ մին բաւական էր հայերէնի բազմա-
թիւ ու գ ժուարին հնչումները ներկայացընել. ասոր
վրայ կու գային կ'աւելնային երկրին քաղաքական
բաժանումէն յառաջ եկած անպատեհութիւնները.
պարսկական մասին վերին իշխանութիւնը նորանոր
փորձեր կ'ընէր հայ ժողովուրդը զուտ մազգեզանց
կրօնին վերագարծընել եւ պարսիկ լեզուն ու մա-
տենագրութիւնը տարածել անոնց մէջ, մինչ
արեւմտեան մասին տիրող Հոռոմները անար-
գանօք կը նայէին բարբարոսներու վրայ եւ անոնց
լեզուին ու առանձնայատկութեանց բնականօրէն
ո եւ է բժռնում շունէին : Ոչ ամէն մետրա-
պոլիտ այնպէս բանիմաց էր, ինչպէս Մեծն
Բարսեղ, որ մասնաւոր ուշադրութեան առած էր

¹ Ղ-ւ-ւ-ր Փ-ր-դ-ի-ի. Անեատիկ 1892, 32°,
էջ 39—40 :

Փոքր Հայոց եպիսկոպոսական աթոռներուն ընտրել այնպիսի մարդիկ, որոնք քաջահամուտ ըլլային հայ լեզուին (Բարս. Թղ. 187): Այս պատճառաւ եթէ նկատենք այն պարագաները, որոնց տակ Մաշթոց ու Սահակ իրենց մօքի գործունէութեամբք եկեղեցական ու ժողովրդական ինքնադիտակցութեան զարթուցին հայ ազգը, եւ այս գործքին հետ համեմատութեան զնենք դանայեան այն պարգեւը, զոր Պեպինոս փրանկ քաղաքական ու եկեղեցական ամէն միջոց լիապէս ի ձեռին ունենալով նուիրեց գերման ժողովրդեան, այն ատեն թէ Պեպինոս եւ թէ իւր զինակիրը Վինֆրիդ՝ խեղճ թղուկներ կ'երեւան համեմատութեամբ մօքի այն հսկաներու ժողովուրդ մը, որ իւր ծոցէն այնպիսի մարդիկ ծնած է եւ զանոնք իբրեւ իւր դիւցաղները կը յարգէ, որչափ թէ անոնց օրինակին հետեւի, անկարելի է որ իսպառիսպուռ ջնջուի՝ որչափ ալ թուրք, քուրդ, թաթար, պարսիկ ու բոլոր մեծ պետութիւններն հակառակ ըլլան անոր:

Յ. Ք. հինգերորդ դարու սկիզբն Երանեւոյն Մաշթոցի աղիաբետի գիւտը ըստ այսմ ոչ միայն եկեղեցա-պատմական տեսակէտով նշանակալից է իբր յայտնաբարբառ ապացոյց մը՝ դարձի եռանդին եւ հաւատոյ պատգամաբեր հրեշտակներուն շահաւետ գործունէութեան անհրաժեշտօրէն հարկաւոր պայմաններու մասին Հեղինակին ունեցած պայծառ տեսութեան, (ինչպիսի էր արեւմտեան գոթացի Վուլփիլասի կէս դարու շափ երիցագոյն ստեղծագործութիւնը), այլ նաեւ կը ներկայացընէ մեզի քաղաքակրթական-պատմական անպայման շահագրգռութիւն մը՝ իբրեւ փրկութիւնաբեր գործք ցայնվայր մատենագրութենէն զուրկ ազգի մը քրիստոնէական ազգային զգածման, ազգի մը՝ որ Հայաստանի քաղաքային անկախութեան կորստենէն քիչ մ'առաջ իսկ

գիտցաւ պաշտպանել Հայ առանձնայատկութիւնը
օտար ազգի մը հետ համաձուլուելու վտանգին դէմ,
եւ կեանք տալ յարաբերաբար հարուստ մատենա-
գրութեան մը, զխաւորաբար պատմական եւ առ-
տուածաբանական բովանդակութեամբ: Ահաւա-
սիկ երկու արդիւնք՝ որ պատմական նշանակութիւն
ունին, որոնց քով գոթացի եպիսկոպոսին սակա-
ւակեաց ստեղծագործութիւնը Հայ կրօնաւորին
գործին հետ ո եւ է կերպով չի կրնար չափուիլ:

Բնականաբար երգահանութիւնը, որ յառաջ
Հայաստանի մէջ ալ կատարելագէտ ծաղկած
պիտի ըլլայ, հեթանոսական հնաւանդ գեղօճներու
հետ միասին դերեղման իջաւ անդարձ: Սակայն
ասոր յաջորգեց յարաբերութեամբ ճոխ պատմա-
գրական մատենագրութիւն մը, որ մեզի թոյլ կու
տայ՝ ո՛չ միայն շորրորդ դարէն սկսեալ բաւակա-
նաչափ յատկութեամբ Հայոց պատմութեան խոր-
շերը թափանցելու, այլ նաեւ ի վաճակի կը դնէ
ղմեղ՝ պարսկական եւ կովկասեան երկիրներու յա-
րաբերութիւնները վերակազմելու: Միջին դարու
որ ժողովուրդը պիտի կարենար պարծիլ թէ, ըլլայ
իւր իսկ լեզուաւ եւ կամ միայն երջանկացուցիչ
լատիներէնով՝ Արդանայ եւ ընկերացը դիւ-
ցազնական պատերազմին՝ Եղիշէի ստորագրու-
թեան համապատասխան գրութիւն մը հրա-
պարակ հանել կրցած է: Չուտ աստուածա-
բանական մատենագրութիւնն ալ ունի քանի
մը պատկառելի աշխատասիրութիւններ. կը յիշեմ
միայն Եղնիկի «Ընդդէմ Աղանդոց»ը:

Մաշթոցի ազգաբեւտը Հայ յատուկ ձայնա-
կան գրութեան, որ լի է բաղաձայններով, այն-
պիսի զարմանալի ծանօթութիւն մը կ'ենթադրէ
Հնարողին քով, որ չէինք կրնար զանալ անոր մեր
մեծ հիացումը, նոյն իսկ եթէ գոհացած ըլլար
օտար ազգաբետ մը հայերէնի յարմարելով եւ
քանի մը նշանագրերու յաւելմամբ նոյնը ճոխա-

ցընելով միայն: Բայց գրի գիւտի պատմութիւնը տակաւին լուսաբանուած չէ եւ գլխաւորաբար հայ աղփարեաններու սկզբնական հիմք մթութեան մէջ թաղուած է գեռ: Պատմախոյզ մասնագէտին առջեւ այստեղ այնպիսի խնդիրներ կ'ելլեն, որոնք այդ գէպքէն յառաջ Հայոց մէջ նշանազրեբու գոյութեան եւ անոնց աւանդման կերպին ու եղանակին համար կարեւորութիւն ունին:

Յառաջագունէ արդէն բնական է, որ աղգային հայ գրի գիւտէն յառաջ արդէն գոնէ արքունիքը՝ ինչպէս գիւանագիտական յարաբերութիւններու նոյնպէս հարկերու համար պէտք ունէր գիւանատան մը: Սուտ-Մովսէս Խորենացի (Ա. Գ. էջ 7) այս մասին ընդարձակ կը խօսի՝ երբ հայ թագաւորները կը պարսաւէ, թէ իրենց գործքերը գրով դրոշմելու շունէին այն փոյթը զոր կը տածէին Քաղզէացիք, Ասորեստանցիք, Եգիպտացիք եւ Յոյները, հետեւեալ կերպով:

«Այլ ասիցէ ոք արդեօք. վասն ոչ լինելոյ գիր եւ դպրութիւն ի ժամանակին, կամ վասն պէտպէս պատերազմացն, որ կուռ զմիմեանց կկնի անհետ՝ ի վերայ գային:

Այլ ոչ արդարեւ այսօրիկ կարծեցեալ լինի. քանզի գտանին եւ միջոցը լեալ պատերազմացն, եւ գիր Պարսից եւ Յունաց, որովք այժմ գիւղից եւ գաւառաց եւս եւ իւրաքանչիւր տանց առանձնականութեանց, եւ հանուրց հակառակութեանց եւ դաշանց այժմ առ մեզ գտանին անբաւ դրուցաց մատենք, մանաւանդ որ ի սեփհական՝ աղատութեանն պայազատութիւն: Այլ ինձ թուի, որպէս այժմ՝ եւ առ հինսն հայաստանեայց

¹ Կը թարգմանուի unablässig (անդադար):

² Սէդ-ն կամ բուն *սէդ-ն, ինչպէս սէդ-ն ածականը կը ցուցնէ. վրացի. սէդ-ն-լէ բառին թարգմանութիւնն է. --ն, իգ. --րէն, --նէ մասնիկը կը համապատասխանէ հպ. puthrafi = որդի:

լեալ անսիրելութիւն իմաստութեան եւ երգարանաց բանաստեղծաց ։

Ըստ այսմ Մովսէս կ'ենթադրէ թէ անգիր ժամանակի մէջ թէ՛ հասարակական եւ թէ՛ առանձնական վաւերագրերու եւ յիշատակարաններու համար Հայաստանի մէջ կը գործածուէին պարսիկ եւ յոյն գրերն (ու լեզուն) . եւ ի յառաջագունէ անհաւանական չէ, որ արեւմտեան՝ հռովմէական սահմանադժերուն կից երկրամասերուն մէջ յունական գիրն աւելի տարածուած էր, թէ եւ մեծ-հայաստան երկրին մէջ (Եփրատի արեւելեան կողմը) մինչեւ հիմայ որեւիցէ յունական արձանագրութիւն գտնուած չէ¹ : Սակայն թէ Մովսէսի ժամանակ դեռ (Թ. դար)² անգիր ժամանակէն մնացած այնպիսի յիշատակարաններ գոյութիւն ունէին, շատ անհաւանական է . եւ որովհետեւ մենք Սոյն-Մովսէսի տուած տեղեկութեան ալքրիւրը չենք ճանչնար եւ այս՝ շատ լաւ կրնայ խորենացւոյ՝ Փաւստոսէն, Փարպեցիէն եւ Եղիշէէն ծանօթ՝ Հայաստանի քաղաքական եւ քաղաքակրթական հանգամանքներու անդրադարձ մէկ խորհրդածութենէն ծագիլ, այս պատճառաւ մեր նպատակին համար աւելորդ կը կարծենք ասոր վրայ ծանրանալ :

Լաւագոյն ծառայութիւն չեն մատուցաներ խորենացւոյ տուած ուրիշ քանի մը տեղեկու-

¹ [Բացառութիւն մը կը կազմէ C. F. LEHMANNի նփրկերտ-Տիգրանակերտի մէջ գտած արձանագրութիւնը, զոր բախտաւոր գտիչը կը վերագրէ Պ-7 թագաւորին : Տես նոյնին գործքը „Armenien einst und jetzt“, I. Բերլին 1910 : Սրբագրութեան յաւելում :]

² Մար Աբաս Մծուրնացւոյ մասին գրած մէկ յօդուածիս մէջ պիտի ապացուցանեմ թէ, սոյն անձնաստեղծութիւնը իններորդ դարու առաջին կիսուն ծաղկած է եւ թէ խորենացւոյ պատմութիւնը -- յարաբերութեամբ կիսուն գրուած է՝ Աշոտ մեծի պսակումէն յառաջ :

Թիւնները. կը պատմէ Թէ Խոսորով Ա. (Յ. Ք. գրեթէ մինչեւ 250) Աովկասի մէջ՝ ի նշանակ իւր տէրութեան, հելլենացի գրով արձան հաստատած ըլլայ (էջ 145) եւ Տրդատ, ինչպէս կ'ըսուի, Գառնի ամրոցին մէջ ի յիշատակ իւր քրոջ Խոսորովի խոյ յիշատակարան մը կանգնել կու տայ հելլէն գրով (էջ 177): Հայ Թագաւորներու իբրեւ Թէ կանգնած այս հելլենագիր յիշատակարանները՝ Խորենացւոյ յունասիրական ծանօթ զգածման շատ համապատասխանելով, պէտք չէ ըստ ինքեան « եւ է ծանրակշռութիւն տալ անոնց: Այս իբր Թէ կանգնուած յիշատակարաններուն ի շնորհս՝ չենք կրնար բնականաբար Մեծ-Հայաստանի՝ Նիւ-արշակունեան Թագաւորներու յոյն գրամները վկայութեան բերել², ըստ որում մեծ Հայաստանի «բշ-ի-ն-նէ-նէ-նէ» ըստ ինքեան գրամ կոխած չեն: Երբ ընդհակառակն Աորիւն Մաշթոցի մասին կը հաստատէ Թէ «ի մանկութեան օրսն վայելեալ հելլենական գպրութեամբն, եկեալ հասեալ ի գաւառն Արշակունեաց Հայոց մեծաց, կացեալ յարբունական դիւանին, լինել սպասաւոր արքայատուր հրամանին»³, պատմութեան կապակցութիւնը կը Թուի հան յանգիլ Թէ նոյն ատեն հայ արբունեաց դիւանական լեզուն յո-ն-ա-ր-է-ն էր: Միայն Թէ այս եզրակացութիւնը կը խախտուի խորհրդածութեամբս Թէ Հայաստան նոյն միջոցին շունէր իւր սեփական Թագաւորը, այլ ուրիշ վերին իշխանութեան ներքեւն էր եւ Արքայից Արքային անուամբը բնիկ հազարապետէ (Reichs-

¹ Հմմտ. E. BABELON: „Les rois de Syrie, d'Arménie et de Commagène“, p. CCI—CCVI, 213է մինչեւ 216. Pl. XXI, 1—21.

² Այսպէս A. v. GUTSCHMID: „Kl. Schriften“, III, 401:

³ Ա-ի-ն-նէ-նէ-նէ, վենետիկ 1894, 8°, էջ 13—14:

verweser) մը կը կառավարուէր¹: Այս հաղարայեաբ սակայն պաշտօնական գրութիւնները եւ կենդրոնական կառավարութեան հետ ունեցած յարաբերութիւններն անտարակոյս կը կատարէր պարսկերէն լեզուաւ: Կորեան տեղիքն ըստ այսմ մեծագոյն հաւանականութեամբ այսպէս պէտք ենք մեկնաբանել թէ՛ Մաշտոց յոյն գպրութիւնը ուսած է հայրենիք, Աշտիշատի մօտ Հացեկաց գիւղը — կը պատմուի արդէն թէ Ներսէս Կաթողիկոս ի տեղիս տեղիս յամենայն դաւառս Հայոց կը կարգէր գպրոցս (= Schreibschulen) յոյն եւ ասորի լեզուներու² — եւ արքունական դիւանին մէջ, ինչպէս ընթերցողն անձամբ արդէն կը հասկնայ, սորվեցաւ նաեւ պարսկերէնը:

Յայժմ հայ աղփարեսներու ծագման նուիրուած հետազօտական Զանքերն ալ, որչափ որ ծանօթ եղած են հեղինակին, խնդրոյն լուսաւորման շատ նպաստած չեն: ԼԱԳԱՐԳԻ³ կարծիքով մաշթոցեան գրերու հիմ եղած է յունարէնը, ճօխացած խպտական հետեւեալ չորս նշանագրերով.

Σ = δ, ε

Ϝ (f) = φ, ω

Ϛ = δ, ζ (dz)

Ϝ (h) = λ, h

ինչպէս նաեւ ասորի յ = յ⁴ եւ յ = շ⁵ նշանագրերով: Բաց աստի կը գնէ ղ = A եւ Ռ = P.

¹ Հմմտ. մեր վերը, էջ 4, ծանօթ. 1, յիշած յօդուածը:

² Փ-----, Գ., 4, էջ 78:

³ Ges. Abh. IX եւ յաջ.

⁴ Armen. Stud. էջ 2:

⁵ Mitteil. I, 154 f.

Սակայն ամենեւին չի կրնար տարակուսուիլ թէ Ռ գիրը Բի կրկնումն է, ուստի՝ Բ, Իսկ Ղ՝ Լի մէկ եղանակաւորումը: Ը, Ժ, Շ, Ի, Ն, Ը, Ծ (եւ Զ, զոր կը մտնայ Ղագարդ) նշանագրերը կը մնան իրեն համար անորոշ: Նաեւ ՀԻԻԲՇՄԱՆ եւ ԳԱՐՏԳ-ՀԱՒՍԷՆ՝ (գերջինս կարծեկից ԼԵՊՍԻՈՍԻ, Standard Alphabet) հայ աղփարեսները յունարէնէ առնուած կը համարին: ԳԱՐՏԳ-ՀԱՒՍԷՆ կ'ըսէ «Լեպսիոս (Standard Alphabet, էջ 133) շատ իրաւունք ունի, երբ յոյն գլխազիրները (հայ գրերու) բուն հիմը կը համարի. միայն քանի մը պարագաներու մէջ չեն գոհացըներ զմեզ գլխազիր ձեւերն, այնպէս որ ակամայ կը ստիպուինք նոյն ժամանակուան նոտրագրերուն օգնութեանը դիմել»²: Հայ նշանագրերու ծագման մասին այս ամէն կարծիքներու մէջ մեծ գեր կը խաղայ ի հարկէ հայ աղփարեսներու այժմեան կարգը. բայց հայ նշանագրերու յոյն աղփարեսներու հետ ունեցած համաձայնութիւնը՝ մեր ձեռքն եղած տեղեկութիւններուն համաձայն՝ Մաշթոցէն մուծուած նորութիւն մըն է, ուստի այս ըսուածը չի կրնար արժէք ունենալ նաեւ իբր օրինակ առած Գանիէլ ասորի եպիսկոպոսին աղփարեսին համար: Քանի մը նշանագրերու համար բնականաբար կրնայ յամենայն դէպս նկատի առնուիլ յունական ծագում մը, ի բաց առնելով ստուգապէս զուտ յունականները որոնք յետոյ պիտի լուսաբանուին: Իսկ յունական աղփարեսներէ պարզ փոխառութեան մը ենթադրութիւնը այնու արդէն կը տապալի, որ Ղ = Α եւ Ռ = Ρ դնելու հարկը կը զգայ. ըստ որում առաջին ակնարկով իսկ արդէն պայծառ կը տեսնուի, թէ Ղ նշանագիրը, ինչպէս քիչ մը յա-

¹ ZDMG. 30 (1876), էջ 74—80, 62 ff.

² Այսպէս նաեւ Ֆր. Միւլլեր, WZKM. IV, 288.

կարծիքը դարձեալ մէկ կողմ ձգուեցաւ ի շնորհս Վարդանի (ԹԳ. դար) տուած տեղեկութեան, զոր արդէն ԱՆԿԼՈՒԱ (Collection des historiens Arméniens II, 6 f.), ԷՄԻՆ եւ ՀԻՒԲՇՄԱՆ յիշատակած էին: Վարդանի ըսածին նայելով՝ Մեսրոպ՝ Գանիէլ Ասորոյնք քով 22 նշանագիր գտած եւ անոնց վրայ իւր կողմանէ 14 նշանագիր ալ աւելցուցած է: Որովհետեւ այս 22 նշանագրերուն թիւը «ասորի ազգաբեռքի նշանագրերուն զարմանալի կերպով (!) կը համապատասխանէ», այսու արդէն ՔԲ. ՄԻՒԼԼԷՐԻ համար «նախամեսրոպեան նշանագրերու — — — աղբիւրն ապացուցուած է:»

Յետոյ յաջորդ էջին մէջ շատ աւելի անորոշ կերպով կ'ըսէ. «Որչափ որ ալ Գանիէլեան նշանագրերուն հիմն էր ասորական գիրը, սակայն այսու հանդերձ կ'երեւայ թէ կամ անոր կարեւոր մէկ եղանակաւ որումն էին անոնք կամ բոլորովին տարբեր՝ նոյն ատեն դարձածական ասորի նշանագրերուն ազգակից ազգաբեռք մը իրենց աղբիւր ունեցած էին, ապա թէ ոչ՝ անբաւական պիտի չհամարուէին եւ պէտք պիտի ըլլար զոհանալ առօրեայ կենաց, այսինքն յոյն, ասորի կամ պարսիկ (պահլաւ) նշանագրերով, որոնք գանիէլեան գրերէն աւելի ճոխ չէին:»

Թէ ինչպէս ՄԻՒԼԼԷՐԻ կը ջանայ Վարդանն ու Ասողիկ իրարու հետ ներդաշնակութեան բերել, զայս կարելի է ընթեռնուել Միւլէրի քով: Իսկ Ստեփանոս Ասողիան եւ Վարդանայ, նոյնպէս եւ ուրիշ քանի մը մատենագիրներու (Յովհաննէս Կաթողիկոսի, Սամուէլ Անեցւոյ եւ Աիրակոս Գանձակեցւոյ) տուած տեղեկութիւնները կրնար Միւլէր գտնել Լանգլուայի քով (Collection II, 6 f.): «Թէ ո՞ր ասորի ալփաբետքը հոյ գրին հիմը կազմած է, կ'ըսէ, կարելի չէ հաստատել», ի վերջոյ սակայն կը կարծէ թէ ըլլոյ յետ-քրիս-

տոնէական առաջին դարերու պալմիրական գիրը կամ թերեւս աւելի հնագոյն նշանագրական աղբիւր մը¹ :

Թէ որչափ անյարիր է Ժ. եւ ԺԳ. դարերու մատենագրերուն տեսութիւններէն հայ ալփաբետքի ծագումն ապացուցանել ջանալ, հարկ չեմ տեսներ զայն մեկանբանել պատմագետներու: Այս տեսութիւններու մէջ տիրող հակասութիւնները բաւականէն աւելի կը ցուցնեն արդէն, թէ հաստատուն աւանդութիւն մը գոյութիւն չունէր եւ թէ հետագաները ջանացին՝ ամէն մէկը իւր կրցածին շափ՝ մեկնութիւն մը տալ խնդրոյն: Ուստի ամէնէն պարզը կ'ըլլար՝ նշանագրերուն որպիսութեանց անմիջնորդաբար համեմատութեամբ հաստատել անոնց ծագումը: Սակայն հայ հին նշանագրերը թէեւ գլխազիր այնպիսի հանգամանք մը ունին որ հոս երեւակայութեան առջեւ շատ ընդարձակ ասպարէզ կը բացուի, եթէ ուրիշ միջոցներ առաջնորդ չառնուին. այս պատճառաւ մեր խնդրոյն համար շատ կարեւոր է նախ եւ յառաջ մաշթոցեան գիւտի մասին եղած հին տեղեկութիւնները լսել եւ հետազոտել թէ արդեօք անոնք կարեւոր ուղղութիւն մը մատնանիշ չեն ըներ:

Մեզի համար ամէնէն հաստատուն աղբիւրն է Ղաչարփօրդեշի (գրեթէ Ե. դարու վերջերը), շատ պատկառելի պատմագիր մը, որ իւր երկը կը սկսի՝ իւր նախորդներուն նկարագրականովը: Փարպեցին իբրեւ աղբիւր ընթերցողին առջեւ կը դնէ յայտնապէս Վորեան՝ Մաշթոցի վարքը. «եւ զայս թէ կամիցի որ գիտել հաւաստեաւ՝ ի պատմութենէ գրոց առնցանկալի Վորեան, աշակերտի նորին երանելոյն Մաշթոցի, կարգացեալ տեղեկացի զվարս կենաց նորա եւ զիւր հայերէն նշանագրացն,

¹ Ա՛. Դ. IV, 288.

Արշակունեաց թագաւորաց Հայոց մեծաց. կացեալ յարքունական դիւանին, լինել սպասաւոր արքայատուր հրամանին առ հաղարայեալութեամբն՝ աշխարհիս Հայոց՝ Արարատայ ուրումն: Տեղեկացեալ եւ հմուտ եղեալ աշխարհական կարգաց, շնչիւնն եղև շինարարիւնն արտաւորելն իւրոց շինարարաց, եւ անդէն ուշ եղեալ փութով ընթերցուածոց աստուածեղէն գրոց, որով առժամայն լուսաւորեալ եւ թեւամուխ միջամուխ յաստուածատուր հրամանացն հանգամանս (լեալ), եւ ամենայն պատրաստութեամբ գանձն զարդարեալ, հարկանէր զիշխանացն սպասաւորութիւնսն:

Եւ յետ այնորիկ ըստ աւետարանական շափուցն՝ ի ծառայութիւն Աստուծոյ մարդասիրին դարձեալ, մերկանայր այնուհետեւ զիշխանակիր ցանկութիւնսն, եւ առեալ զխաչն պարծանաց, ելանէր զկնի ամենակեցոյց խաչելոյն՝¹:

Այս ամէնը կը կրկնէ Փարպեցի՝ քանի մը համառօտութիւններով եւ մէկ յաւելուածով՝ «ի ժամանակս սորա (Առամշապհոյ) թագաւորութեանն տուաւ շնորհ հոգողութեան յամենախնամէն Աստուծոյ առն միում ճշմարտի՝ Մաշթոց անուն կոչեցելոյ, որ էր ի գաւառէն Տարսնոյ, ի Հացեկաց գեղջէ, որդի առն որում անուն էր Արդան, ի տիս մանկութեան իւրոյ ուսեալ դպրութիւն գոյն, շինարարել էր ի քաղաքն Հայոց արայնն Խարաբնոյ², կարգեալ յերամ մատենագիր արքունի դպրացն: Առն զիւրեքն էր յայն քրոջ լէւրեկն յայն ժամ զքրոջ իւրեքն զայնոց արտաւորելն, զիւրեքն էր զիւրեքն: Եւ սպասաւորեալ անդամս կարգաւորութեան՝ երթայ ի վանս բաղմութեան

¹ Կորիւն, էջ 13—14:

² Ղազարայ յաւելուածքու Հոս գրուած թուականը Փարպեցոյ անձնական կարկատանքն է եւ սխալ. Հայաստան նոյն ժամանակ քրոջն էր:

եղբարց, եւ բնկալեալ զկերպարանս վանականութեան՝ լինէր ընտիր յամենայնի եւ երեւելի»¹:

Ասոր վրայ կը սկսի Կորիւն ստորագրել Մաշթոցի վանական կեանքը: Առաքինութեան մէջ բաւականաչափ մարզուելէն ետքը, կը նուիրէ ինքզինքը Մաշթոց քարոզութեան, եւ իւր առաջին քայլերը կ'ուղղէ դէպի Գողթն գաւառը, ուր հեթանոսութիւնը տակաւին հաստատուն արմատներ ունէր: Բայց «երանելոյն վաղվաղակի զաւետարանական արուեստն ի մէջ առեալ, ձեռն արկանէր զգաւառովն հանդերձ միամիտ սատարութեամբ իշխանին (Գողթան), գերեալ զամենեսեան ի հայրենեաց աւանդելոց, եւ ի սատանայական դիւապաշտ սպասաւորութենէն՝ ի հնազանդութիւն Քրիստոսի մատուցանէր:

Եւ յորժամ ինոսազբանն կենաց սերմանեալ, յայտնի իսկ բնակչաց գաւառին՝ նշանք մեծամեծք երեւէին, կերպակերպ նմանութեամբ դիւացն փախստական լինելով, անկանէին ի կողմանս Մարացի²: Նոյնպէս առաւել հոգ ի մտի արկանէր շնորհիւնս սփոփելով, եւ առաւել յաղաթս մշտնջենամուռնչս, եւ բազկատարած պաղատանս առ Աստուած, եւ արտասուս անդադարս. զմտաւ ամելով զառաքելականն, եւ ասէր հոգալով «Տրտմութիւն է ինձ եւ անպակաս ցաւք սրտի իմոյ, վասն եղբարց իմոց եւ ազգականաց» (Հռովմ. Թ. 2, 3):

Եւ այնպէս տրտմական հոգովք պաշարեալ եւ թակարդապատեալ եւ անկեալ ի ծուփս խորհրդոց, եթէ որպիսի արգելք ելս իրացն դասնիցէ: Եւ իբրեւ աւուրս բազումս անդէն ի նմին զեզերէր, յարուցեալ այնուհետեւ հասանէր առ

¹ Ղ-չ-բ Փ-բ-դէ-ն, գլ. 10, էջ 37-38:

² Նախիջևան՝ խրամ եւ խոշակունք աւաններու հետ:

սուրբ կաթուղիկոսն Հայոց մեծաց, որոյ անունն ճանաչէր Սահակ, զոր պատրաստական գտանէր նմին փութոյ հաւանեալ: Եւ միանգամայն յաւժարութեամբ գումարեալ հանդերձ աղաւթիւք մեծովք առ Աստուած կանխէին, վասն ամենայն ոգւոց քրիստոսաբեր փրկութեանն հասանելոյ. եւ զայն առնէին առուրս բազումս: Ապա ելանէր նոցա պարզեւական յամենաբարին Աստուծոյ ժողովել զաշխարհահոգ խորհուրդն երանելի միաբանելոցն, եւ զիւր նշանօրոյ Հոյսոսն զգին հոգւոմ հարց փորձի եւ քննութեան զանձինս պարապեցուցեալ, եւ բազում աշխատութեանց համբերեալ, ազգ առնէին ապա եւ զկանխագոյն խնդրելին իւրեանց թագաւորին Հայոց, որոյ անուն կոչէր Վռամշապուհ:

Յայնժամ պատմէր նոցա արքայն վասն առն ուրումն ասորւոյ եպիսկոպոսի ազնուականի՝ Գանիէլ անուն կոչեցելոյ, որոյ յանկարծ ուրեմն նշանագիրս ազփաբետաց հայերէն լեզուի (տեսեալ)²: Եւ իբրեւ պատմեցաւ նոցա յարքայէ վասն (հայերէն) գրելոյն ի Գանիէլէ, յաւժարեցին զարքայ՝ փոյթ առնել վասն պիտոյիցն այնոցիկ: Եւ նա առաքէր զոմն Վահրիճ անուն հրովարտակաւք առ այր մի երէց, որոյ անուն Հաբել կոչէին, որ էր մերձաւոր Գանիէլի ասորւոյ եպիսկոպոսի:

Իսկ Հաբելին զայն լուեալ, փութանակի հասանէր առ Գանիէլն, եւ նախ ինքն տեղեկանայր ի Գանիէլէ նշանագրոյն, եւ ապա առեալ ի նմանէ առաքէր (զնշանագիրն) առ արքայն յերկիրն Հայոց. ի հինգերորդի ամի թագաւորութեան նորա ի նա հասուցանէր: Իսկ արքային հանդերձ միաբան սրբոյն Սահակաւ եւ Մաշթոցիւ՝ ընկալեալ զնշա-

¹ Տես էջ 22:

² «Որոյ յանկարծ ուրեմն նշանագիրս ազփաբետաց հայերէն լեզուի», բայր կը պակսի. թերեւս աւելցրնելու է Գ-Գ-Գ-Գ-Գ. տես վարր:

նախնամ մարդասիրէն Աստուծոյ՝ զաւրացոյց զնա
 Հոգւով ողորմութեան իւրոյ: Քանզի Հոգացեալ
 յարածամ տրամէր երանելի այրն Մաշտոց, Կե-
 նելով զժծ ջննն եւ զաւուրացի Զախա մանկանցն
 Հայաստան զիւրանն. որք Բազմա ինչախաւ եւ նիւ-
 քնաց ճանապարհաւ եւ Բազմա մանկեայ դեպքեր մասք
 մաշէին զաւուր իւրեանց ի պարոյց. որք զիւրանն:
 Քանզի զաւուրանն եկեղեցոյ եւ իւրաց մանկեայ զբաց
 աւուր իւրեանն ի վանորայ եւ յեկեղեցիս հայաստան
 ժողովրդաց. յորմե զինչ եին իւրազ լսել եւ ապա
 ժողովրդաւ այսպիսի մեծ զիւրանն, եւ լինէր զաւ-
 րանելիցն զիւրանն եւ ժողովրդացն մշտնապէսն
 յանլրաւնելի լիզանն աւուրայ:

Չայս ի բազում ժամանակս զմտաւ ամեալ
 երանելի առնն Մաշտոցի, եւ փղձկացեալ յանձն
 իւր, մանաւոր լիէ զնն նշանաբերս հայերէն լիզանայ,
 որով նմար է՝ ինչեան յայնչ, եւ զմաւրացոյց Բա-
 Բաւալ, զնել զաւուրացի եւ իւրաց աւուրանն
 յաւանայն եկեղեցիս Բազմա լիւանն: Չաւրացեալ ի սուրբ
 Հոգւոյն յորդորմամբ եւ եկեալ առ սուրբ կաթո-
 ղիկոսն Հայոց Սահակ՝ զեկուցանէր նմա զիւրոյ
 բազմաժամանակեայ մտածութեան զինդիրն, եւ
 բնկալեալ ի նմանէ քաջալերութեան աւետիս, թէ
 “Չաւրացիւ զինչ իւր, աւուր լիւր Եւրոպայ եւ
 աւուրանն ի Կաթոլիկոյն՝ զբ եւ զաւուրանն. եւ
 աւուրանն ի իւրեալ զնեպէսայն՝ Բաւալ աւ
 աւուրացի զայն. Կանզի յայն զիւրանն է զիւր
 հայոց: Բայց նախ արժան է մեզ զգացուցանել
 թագաւորին զպէտս այսպիսի մեծ եւ կարեւոր
 խնդրոյ. վասն որոյ եւ քան զաւուրս ինչ յառաջ
 ոչ բազումն, առեալ բանք յեկեղեցւոյ յաղագս
 կարաւտութեան այդպիսի պիտոյից՝ ասացեալ է
 ուրումն ցարքայ, թէ տեսի նշանագիրս Հայերէն
 առ ումնն եպիսկոպոսի ի զեւզ միում՝ եւ թա-

¹ Ղազար այսպէս կը նշանակէ Արեան խօսքերը:

գաւորն յիշէր¹ զասացեալսն, քանզի եւ ինձ նա պատմեաց²:

Եւ մտեալ սրբոյ կաթողիկոսին Հայոց Սահակայ հանդերձ երանելեան Մաշտոցիւ առ թագաւորն Վառամշապուհ եւ իմացուցեալ նմա զպէտս իրացն՝ յիշեաց եւ ինքն թագաւորն զխաւսեցեալն վանականին վասն նորին իրացն ընդ նմա, զոր եւ նորա պատմեալ ուրախացոյց: Եւ նոցա լուեալ զայս ի թագաւորէն՝ փութացուցանէին զնա ասելով, թէ «Ճեպեա՛ յաղազս մեծ եւ աւգտաբեր աշխարհիս Հայոց զիւտիս այսորիկ՝ ի ժամանակս +», որ շատ աւելի առ յապայսն բերէ քեզ շահ, յիշատակ անմոռաց եւ աւգուտ երկնաւոր վայելից, քան զիշխանութիւն թագաւորութեանդ քո, եւ կամ որպէս յառաջ քան զքեզ նախնիքն քո էին յազգէն Արշակունեաց³: Եւ թագաւորին լուեալ զայս եւ ինզալից եղեալ՝ ետ փառս Աստուծոյ, որ ի ժամանակս թագաւորութեան նոր զայսպիսի հոգեւոր կենաց փափաք ժառանգեաց² յաշխարհիս Հայոց:

Ազգվազակի ստիպով առաքեալ դեռպան զՎահրիժ ոմն անուն կոչեցեալ ի ծնողաց իւրոց հանդերձ հրովարտակաւ առ այր մի երէց Հարել անուն, որոյ ասացեալ էր յառաջագոյն ցարքայ, որ եւ մերձաւոր էր առն բարեպաշտի Քանիէլի եպիսկոպոսի, առ որում նշանագիրքն հայերէն կային: Եւ երանելոյն Հարելի ընկալեալ զհրովարտակն ի Վահրիժէ եւ լուեալ զիրան՝ փութանակի հասանէր առ սքանչելի եպիսկոպոսն Քանիէլ: Եւ նախ անդէն ի նմին Քանիէլէ ինքն տեղեկանայր զկարգ նշանագրացն, եւ առեալ ի նմանէ առ թագաւորն եւ առ սուրբ հայրապետն Հայոց Սահակ

էջ 175—176, «որոյ յանկարծ ուրու մն (տեսեալ) նշանագիրս ազգաբնեաց հայերէն լեզուի»:

¹ Langlois II, 265, ապառնի կը թարգմանէ:

² Ար սպասուէր «չորնշոյ»:

անտի ի սամուսատական
քաղաքն զումարէր եւ
նորա իւրովք հաւասա-
րաւք զսովորականն առա-
ջի եղեալ զաղաւթս եւ
զաքնութիւնս եւ զպա-
ղատանս արտասուա-
լից(ս), զխտամբերու-
թիւնս, զհողոս զաշխար-
[հ]ահեծս, յիշելով զա-
սացեալն մարգարէին,
եթէ, «յորժամ հեծե-
ծեսցես, յայնժամ կեց-
ցես»¹ :

Եւ այնպէս բազում
աշխատութեանց համ-
բերեալ վասն իւրոյ ազ-
գին բարեաց ինչ աւճան
գտանելոյ² : Որում պար-
զեւէր իսկ վիճակ յա-
մենաշնորհողէն Աստու-
ծոյ. հայրական շափուն³
ծնեալ ծնունդս նորոգ
եւ սքանչելի սուրբ աջովն⁴
իւրով (Մաշթոցի), նշա-
նագիր հայերէն լեզուին :

Եւ ապա հրաժա-
րեալ յեպիսկոպոսացն
սրբոց, հանդերձաւ գնա-
կանաւք իւրովք իջանէր
ի քաղաքն սամուսաղ-
ոց, յորում մեծապա-
տիւ իսկ յեպիսկոպոսէն
եւ յեկեղեցւոյն մեծա-
րեալ լինէր : Եւ անդէն
ի նմին քաղաքի գրիչ
ոմն հելլենական դպրու-
թեան Հռոփանոս անուն
գտեալ, որով զամենայն
ընտրութիւնս նշանա-
գրոյն՝ զնրբագոյնսն
զկարճն եւ զերկայնն,
դառանձինն եւ զկրկնա-
ւորն, միանգամայն յաւ-
րինեալ եւ յանկու-
ցեալ⁵, ի թարգմանու-
թիւն դառնային հան-
դերձ արամբ երկուք,
աշակերտաւքն իւրովք.
որոյ առաջնոյն Յով-
հան անուն կոչէին,
Եկեղեցաց զաւառէն,

¹ Եւրոպէ Լ, 15 :

² Այսինքն՝ իւր ամբողջ ժողովուրդք փրկութեան
մասնակից ընելու :

³ Ար թարգմանուի in der Weise eines Vaters
(հօր մը պէս) :

⁴ Չայս սխալ հասկնալով Սուտ-Մոփսէս՝ կր
վերագրէ Աստուծոյ :

⁵ Durch welchen er sämtliche feinste Unter-
schiede der Schriftzeichen, den kurzen und langen,
die eigentlichen und doppelten, allzumal anordnete
und einreichte.

Էւ անդ վաղվաղակի եւ երկրորդին Յովսէփ
նշանակեալ անուանեալ անուն՝ ի պաղանական
եւ կարգեալ, յաւրինէր տանէն:
սիղբայիւք եւ կապաւք¹:

Էւ եղեալ սկիզբն
նախ յԱռաւելացն Սո-
ղոմոնի, որ իսկզբանն
իսկ ծանաւթս իմաստու-
թեանն ընծայեցուցանէ
լինել, ասելով՝ եթէ
«ճանաչել զիմաստու-
թիւն եւ զխրատ, իմա-
նալ զբանս հանճարոյ»²:
Որ եւ գրեցաւ ձեռամբն
այնորիկ գրչի. հանդերձ
ուսուցանելով մանկունս
գրիչսնմին գպրութեան³:

Պատմութեանս հեղինակին համար ըստ այսմ
Մաշթոցի մտաւորական ծնունդն էին հայ նշանա-
գրերը, որոնք կը նկատուին աստուածային լուսա-
ւորութեան եզական մէկ շնորհքը. ասով գիւտին
մերձաւոր պարագաներու մասին յարուցանելի հե-
տաքրքիր հարցերն ի յառաջագունէ կը դատա-
պարտուին լուութեան. ընդհակառակն կարեւորու-
թենէն զուրկ չէ գանիէլեան նշանագրերու որպի-
սութեանց նկատմամբ մեր այստեղէն քաղած
հանած քիչն ալ, որուն համեմատ մանաւորապէս
խափանարարն այն հանգամանքն էր, որ Գանիէլի
գրերն ալ ուրիշ եւ նոյն իսկ նշ-ց-ձ գրերու տե-
սակներէն փոխ առած էին նշանագրեր, որոնք բնա-
կանապէս հիմ կազմող աղփարեաքի ուղղութեան
հետ չէին համաձայնիր. այս վերջին աղփարեաքի

¹ Կ-բէ-ն, էջ 18, 1-5, 24-19, 7:

² Ա-ի-ց, Ա. 2:

³ Կ-բէ-ն, էջ 18, 4-24, 19, 8-20, 2:

մասին գծբախտաբար բուրբուլին մթութեան մէջ պիտի մնանք:

Երկրորդ տեղեկութիւնը աւելի թանձրացեալ նկարագիր ունի, թէեւ հոս ալ շատ անգամ անորոշ է բացատրութեան եղանակը:

(Տես, էջ 26—29 երկրորդ սիւնակ):

Այն խնդիրը, որ այժմ հայ եկեղեցւոյ կրկին ջահերը կը զբաղընէր եւ որուն վըայ մասնակի տեղեկութիւն չի տար մեզի բնագիրը, կրնանք եզրակացրնել սա խօսքերէն թէ Մաշթոց իւր երկու աշակերտներու վր ի թարգմանութիւն դարձաւ եւ այն, ինչպէս ցոյց կու տայ կապակցութիւնը, ի թարգմանութիւն Ս. Գրոց: Մաշթոցի թարգմանչական այսպիսի գործունէութեան մը մասին թէեւ յայտնապէս խօսուած չէ նախընթաց մասերուն մէջ, այսու հանդերձ բնական է որ նոր գրերու գործածութեան համար անհրաժեշտ պէտք էին բնագիրներ, որոնք, ինչպէս իրին բնութիւնը կը պահանջէր, եկեղեցական աղօթքներն եւ ընթերցուածները կրնային ըլլալ, եւ որոնք պէտք էին նախ ասորէրէնէ թարգմանուիլ: Նման բնագիրներ թարգմանելու կը ստիպէր գործնական պէտքը. քիչ ետքը Ս. Գրոց ամբողջական թարգմանութեան պակասը չափազանց զգալի եղաւ. իսկ այսպիսի գործքի մը ոչ ոք ինքզինքը ատակ կը զգար չայստանի մէջ: Վարելի էր յուսալ թէ այս գործոյն համար օգնութիւն կը գտնուի Միջագետք, եւ ի սկզբանէ անտի դիտուած էր թէ ասորերէնէ եւ թէ յունարէնէ թարգմանութիւններ կատարել: Այս պատճառաւ երկու դասի բաժնեց Մաշթոց իւր աշակերտները, որոնցմէ մին ասորերէնի, միւսը յունարէնի պիտի պատրաստուէր:

Մաշթոցի Միջագետք ուղեւորութեան մեծ ու գլխաւոր նպատակին քով — տարակոյս չկայ որ այս միջոցին, որչափ ալ յայտնապէս յիշուած չէ, մեծ մտադրութիւն ուղղուած էր Ս. Գրոց ասոր-

բերէն ձեռագիրներ եւ մեկնաբանական օժանդակ-միջոցներ ձեռք բերելու, եւ այս գործքին մէջ եպիսկոպոսներու ձեռնառութիւնը մեծ արժէք ունէր — Սամոսատայի մէջ հելլէն գեղադրի մը օժանդակութեամբ ի գլուխ ելած հայ աղփարեաքի նրբագոյն բարեձեւութիւնը՝ ստորակարգ նշանութիւն ունեցող պատահար մը միայն կը մնայ:

Տեղեկութեանս իմաստը թոյլ կու տայ մեզի այժմ իսկ ստուգել գտնէ այն փոփոխութիւններէ մին, զոր Մաշթոց հետը բերած ափղարեաքներուն վրայ բնաւ. — ունին եւ կրնան — ր նշանագրերով նախ պէտք ենք հասկնալ կրկին լ եւ ր ներք ինչպէս նաեւ — եւ ի, որոնցմէ — եւ ի միայն սկզբնատառ կը կազմեն: Թէ լ եւ ր՝ ղ ի եւ — ի համեմատութեամբ « բուն », ձայն կամ նշանագիր նկատուած են, կ'ապացուցուի նաեւ այնու, որ օտար բառերու եւ անուանց սկզբնատառ լ եւ ր գրերուն տառադարձութեան մէջ երկու ձեւերն ալ հաւասար գործածական են. նաեւ աղփարեաքի մէջ յոյն լ եւ ր տառերուն տեղը կը գրուեն: Կարճ եւ երկայն նշանագրերով ընդհակառակն պիտի իմանանք անշուշտ ձայնաւոր նշանագրերը:

Նշանագրերը հիմ բունելով՝ աղփարեաքի ծագումը ցուցնել փորձելու յառաջ պէտք կը զգամ ընթերցողին առջեւը դնել ինչ որ Փարպեցի դանիէլեան գիւտին կատարելագործման մասին կը պատմէ:

Եւ այսպէս դիպեալ գիւտի նշանագրացն՝ ձեռն ի գործ արկանէր երանելին Մաշտոց, յերիւրելով զնա սուրբ հայրապետին Հայոց Սահակայ, դիւրահնար ճանապարհ՝ ցուցանելով կարգադրութեան գրենոյս եւ հեղենային ուղղաձայնութեան. որով ձեռն — բն — ի — ն — ե — ոյլ — ր — ք — ն — ի — ն — ե — մ — ր —

ակնարկ մը ձգել հոյ կրէ-ի-ս-ի մտաւոր արուեստանոցին վրայ:

Մովսէս կը պատմէ թէ ինչպէս վահագրի շարքի հետ, «քաջ հմտացեալ ի Գանիէէ կարգեալ ըստ ձեւոյ օրինակի յունականին զվաղնչոց գտնալ նշանագիր տառից՝ եկեալ ետուն ցմեծն Սահակ եւ Մեսրոպ: Որոց ուսեալ, եւ թեւածելով ընդ նոսա տղայոց զամս սակաւս, տեղեկացեալ գիտացին՝ ոչ լինել բաւական այնու նշանագրաւք ստոյգ հոլովել զհեզենայ բառից հայկականաց հազներգաբար՝ մուրացածոյիւն այնուիկ գծագրութեամբ:

Ձկնի այտորիկ ինքնին Մեսրոպ իջեալ ի Միջագետս՝ հանդերձ աշակերտաւք առ նոյն Գանիէէ, եւ ոչ աւելի ինչ գտեալ քան զառաջինն, անցանէ եւ յԵգիպտոս առ Պղատոն: ոմն ճարտարասան հեթանոս՝ իշխան դիւանին: Եւ նորա խնդութեամբ ընկալեալ, եւ զոր ինչ միանգամ ի միտ առնոյր բան հայերէն յինքն առեալ, եւ շատ ջանացեալ եւ ոչ աւգտեալ, զտգիտութիւն խոստովանեաց հստորն: Եւ զայլ ոմն ասելով յոյժ հատու, վարդապետ իւր եղեալ յառաջագոյն, եւ ապա առեալ զճարտարացն գրեան՝ ի նոյն դիւանէն Եգիպտոս, եւ գնացեալ քրիստոնէութեան հաւատաց. որոյ անուն Եպիփանոս, զոր ինդրեալ գտցես լցուցանել զփափաքդ քո:

Յայնժամ Մեսրոպայ օգնականութիւն ի Բարիլոսէ եպիսկոպոսէ գտեալ, եւ անցեալ ընդ Փիւնիկէ ի Սահ- գիմէ. քանզի Եպիփանոս վճարելով զկենցաղս՝ թողեալ լինի աշակերտ մի անուանեալ Հոսիփանոս, հրաշալի արուեստիւ:

¹ Տես վերը, էջ 34, ծանօթ. 1:

² Երեք 22. եւ Փոլոնի «Պղատոն»:

³ Այլ օր. հարցումն, «հստորական մասնեալ գրութիւն»:

տեղ կը կոչուի ոչ թէ Մաշթոց այլ Մե-ր-ոյ¹,
ինչպէս ունի Մովսէս:

Հարկ չեմ զգար մասնաւոր կերպով մտադիր
ընելու այն հրաշքին, զոր Մովսէս ճարտարագէտ
հնարամտութեամբ գիտցած է քաղել Աորեան
“Հ-յր-ի-ն շ-ի-ն զ-ի-ն զ-ի-ն զ-ի-ն զ-ի-ն զ-ի-ն
վ-ի-ն զ-ի-ն զ-ի-ն զ-ի-ն զ-ի-ն զ-ի-ն զ-ի-ն զ-ի-ն
խօսքէն: Յատկապէս զուարճալի է սակայն այն
կերպն ու եղանակը, որով Մովսէս Մեսրոպայ
ուղեւորութեան վէպը կը հիւսէ: Աորեան մեր
առջեւ դրած Սամոսատացի Հասիանոս գրիչը խոր
բնացւոյ գրչին տակ Եպիփանու աշակերտ կ'ըլլայ,
որ իւր վարդապետին մահուանէն վերջ իրբեւ
ձգնաւոր Սամոս առանձնացած կը ներկայացուի.
կ'ըսուի թէ Եպիփանն ալ եղած ըլլայ յառաջ
ուսուցիչ հեթանոս ճարտասան Պղատոնի, Եզե-
սիոյ գիււանին վերատեսչին, յետոյ ընդունած
ըլլայ քրիստոնէութիւնը եւ Եզեսիոյ գիււանը
պահուած զճարտարացն գրեան հետն առած.
Թէ որ կողմ այնուհետեւ ուղղած է իւր
քայլերն՝ թէպէտ եւ յայտնապէս չի ծանուցուի
մեզի, սակայն ինչպէս ուղեգծէն կը տեսնուի,
պէտք ենք զինքը փնտռել ի Փիւնիկէ կամ Ար-
քիպեղագոսի կղզիներէն միոյն վրայ: Բնու տարա-
կոյս չի վերցընէր թէ Մովսէս հոս իւր աշքին
առջեւն ունէր միայն եւ միայն Աոստանդիայի
(Սաղամինայի՝ Աիպրոսի վրայ) Եպիփանոս եպիսկո-
պոսը (367է սկսեալ, † 403), որ Պաղեստինացի
էր ծննդեամբ: Եպիփանու գրոց մէջ տեսնուած
հմտութիւնը՝ Մովսէսի կարծեզք՝ Եզեսիոյ գի-
ւանէն միայն բանագոյուած կրնար ըլլալ: Թէ
ինչպէս Խորենացի այս կարկատանքները կը հնարէ՝
կրնանք Փաւստոսի վրայ ակնարկ մը ձգելով իս-

¹ Թէ ինչպէս Ֆր. ՄԻԻԼԼԷՐ, WZKM. V, 37
հակառակ ենթադրութիւնը կ'ընէ, բոլորովին առեզ-
ձուածային կը թուի ինձի:

ւորութիւն ունի յառաջուց զաղափար մը կազմել կարենալ, թէ ինչ աստիճանի հաւատարմութիւն պէտք ենք ենթադրել թէ ունին մաշթոցեան գրերն իրենց նախանկար օրինակին հանդէպ: Այս պարագայիս մէջ՝ Մաշթոցի փառաց երկրորդ գործը՝ վրական աղփաբեաքի ստեղծագործութիւնը՝ թանկագին նպաստ մը կը մատուցանէ մեզի իրօք. այս մասին Արիւն կը պատմէ.

“Գարձեալ յետ ժամանակի ինչ բնդ մէջ անցանելոյ, հոգ ի մտի արկանէր սիրելին Քրիստոսի՝ եւ վասն բարբարոսական կողմանն. եւ առնոյր կարգեալ² նշանագիրս վրացերէն լեզուին, ըստ շնորհեցելոյ նմա ի Տեառնէ. Գրէր կարգէր եւ աւրինաք յարգարէր, եւ առնոյր բնդ իւր զոմանս լաւագոյնս յաշակերտաց իւրոց, յարուցեալ գնոյր իջանել ի կողմանս Արաց. եւ երթեալ յանդիման լինէր թագաւորին՝ որում առնուն էր Բախուր, եւ եպիսկոպոսի աշխարհին՝ Մովսէս: Եւ առաւելագոյն հնազանդեալ նմա ըստ աւրինացն Աստուծոյ՝ թագաւորին եւ զաւրացն, հանդերձ ամենայն դաւառաւքն: Եւ նորա զիւր արուեստն առաջի արկեալ՝ խրատէր յորդորելով. յորում եւ յանձն առեալ ամենեցուն զինդրելին կատարել: Եւ գտեալ զայր մի թարգման վրացերէն լեզուին, որ անուանեալ կոչէր Ջաղայ, այր զբազէտ եւ ճշմարտահաւատ. հրաման տայր այնուհետեւ արքայն Արաց՝ ի կողմանց կողմանց, եւ ի խառնադանջ զաւառաց իշխանութեան իւրոյ՝ ժողովել մանկունս՝ տալ ի ձեռն վարդապետին: Չոր տեալ՝ արկանէր ի բովս վարդապետութեանն՝, եւ հոգեւոր սիրոյն եռանդ-

¹ Էջ 25:

² “կարգեալ” բնդունելութիւնը կրնայ մնալ:

³ “Արկանէր ի բովս վարդապետութեանն” նախադասութիւնը պէտք է “եւ հոգեւոր սիրոյն եռանդամօք” խօսքէն ետքը դնել:

մամբ՝ զազտ եւ զժանգ շարաւահատ դիւացն եւ
 դանտախագործ պաշտամանն ի բաց այնչափ ան-
 ջատեալ ի հայրենեացն իւրեանց՝ եւ անյիշատակ
 ցուցանել, մինչեւ ասել՝ թէ «Մոռացայ զժողո-
 վարդ իմ եւ գտուն հաւր իմոյ» (Ս-չ. ԽԳ, 11):

Եւ արդ զնոսա, որ յայնչափ ի մասնաւոր
 եւ ի բաժանեալ լեզուացն ժողովեցան, միով
 աստուածարարբառ պատգամաւրն մի ազգ կա-
 պեալ՝ փառարանիչս՝ միոյ Աստուծոյ յաւրինէր.
 յորոց եւ իմ անարժանիս՝ եղեալ ի կարգ եպիս-
 կոպոսութեան վիճակ, որոց առաջինն Սամուէլ
 անուն. այր սուրբ եւ բարեպաշտան՝ եպիսկոպոս
 կացեալ տանն արքունականի³:

Պէտք է ներ ընդունիլ թէ Արրիւն այս եղած-
 ներուն շատ մտանց ծանօթ էր, բառ որում,
 ինչպէս ինքն իսկ անձամբ կը պատմէ, ինքն էր
 որ ի Աիրս եպիսկոպոս եղաւ: Ե- - - - - ի- - - - -
 Ն- - - - - ի- - - - - ի- - - - - ի- - - - - ի- - - - -
 ի Տե- - - - - աստութիւնը այնու միայն երկզիմի չէ,
 որովհետեւ յայտնապէս կը բացատրէ թէ վրական
 ազգաբերտքը Աստուծմէ շնորհուած հայերէն
 գրերու կազմապարհն վրայէն ի- - - - - ի- - - - -
 թէ ինչ էր վրական գրերու նմ ի- - - - - ի- - - - -
 - - - - - այս մասին բնդհականակն մեր հետա-
 քերտութիւնը շի գոհացրներ Արեան տեղեկու-
 թիւնը: Ասկէ այսչափ միայն կրնանք եզրակա-
 ցընել թէ նոյն սկզբնատարրը չէր կացուցաներ
 հայերէն ազգաբերտքը: Որովհետեւ վրացերէնը՝
 քանի մը դոյզն խոտորում ի բաց առնելով, նման
 հայերէնի՝ միեւնոյն կնճառառ ձայնական դրու-
 թիւնն ունի, ուստի Մաշթոցի ընելիքն ըլլալու
 էր պարզապէս հայ գրերը գործածել նաեւ վրա-

¹ «Ի հայրենեաց իւրեանց»ը ընթերցիր «Ի հայ-
 րենեաց աւրինաց»:

² Բնագիրը՝ «Փառարանիչք», ուղղական:

³ Ս-չ-Ն, էջ 25-26:

ցերէնի: Եւ Եթէ փոխանակ այսպէս զործելու վերջնոյն համար յատուկ աղփաբեայք մը կը հնարէ, այս իրողութիւնն ինքնին արդէն կը ցուցնէ, թէ Մաթոց իրապէս պէտք տեսած է իւր գիւտն արդէն դոյութիւն ունեցող ուղղութեանց կամ կարգաց յարմարցընել: Եւ որովհետեւ վրացերէնի ձայնական գրութեան բարդութիւնը թոյլ չի տար մտքէ իսկ անցընել թէ Մաթոցէն յառաջ մէկը փորձել ձեռնարկած ըլլայ ո եւ իցէ դրով լը-ցերէն էրէն, պէտք ենք ըսել, թէ Մաթոցի հնարած վրացերէն գրերուն հիմ եղող աղփաբետրը՝ նոյն ատեն Վրաստանի մէջ զործածուած այն գիրն եղած պիտի ըլլայ, որով որք լը-ցերէն յօրինուած պաշտօնական վաւերագրերը կը գրուէին: Ամէն պարագաները նկատելով այս գիրը արամերէնէ առնուած պահաւ գրին մէկ տեսակը միայն կրնայ ըլլալ, կամ աւելի զգուշութեամբ եւ ուղղագոյնս ինքզինքս բացատրելու համար, այն աղփաբետրին մէկ տեսակը, որ ծագելով արամերէն գրերէն՝ զործածուեցաւ միջին իրանեան գաւառաբարբառներուն՝ առլցուն արամէական գաղափարանիշներով եւ որուն հիմը կը հասնի մինչեւ պրամնիտեան ժամանակաշրջանին: Իրօք ալ անկասկած այսպիսի հիմ մը կը մատնանշէ Վրաց հնագոյն եկե-

¹ [Այսպիսի --չլը-ցերէնական աղփաբետրերէն ծանօթ են ինձ ցոյցում երեքը, որոնց սկզբնաւորութիւններն եւ զարգացման քանի մը աստիճանաւորութիւնները կրնանք ըստ պատահման մատնանշել՝ 1) շ-ր-ի կամ միջին պարսկերէն, 2) բուն շ-հ-ի (որուն առհասարակ քաղքէնապահակ տարապայման անունը կուտան) կամ պարթեւերէն եւ կամ միջին մարերէն, եւ 3) --չլը-ցերէն, զոր քանի մը տարի յառաջ F. W. K. MÜLLER յերեւան հանեց: Ասոնց վրայ պէտք է աւելցնել ի--չլը-ցերէն աղփաբետրը, որ ցոյցում միայն գրամներէն ծանօթ է մեզի: Մագրիկ գրականութեան դարգացման համար ապահովարար մեծապէս կարեւոր էլ--

ղեցական աղփաբետքը՝ (խուժուրի), որուն մէջ տեսնելու ենք Մաշթոցի գիւտը, որչափ ալ նոյնին անմիջնորդական նախագաղափար օրինակը մեզ տակաւին անձանօթ ըլլայ¹։

Ըստ այսմ կրնանք մեծ հաւանականութեամբ ընդունիլ թէ Մաշթոց հայերէն գրերն ձեւած միջոցին ալ ընդհանրապէս շշեղեցաւ Գանիէլ եպիսկոպոսի հնարած աղփաբետքէն եւ թէ իւր այսպէս վարուելուն որոշ պատճառներ կային։ Գանիէլ իւր աղփաբետով երկայն ատեն արդէն հայերէն գրած էր եւ հետեւաբար այս լեզուաթարգմանութիւններ ալ կատարած։ Այսու նման աղերսի մը առջեւ կը գտնենք զմեզ՝ որ կայ գլխադուլեան եւ կիւրեղեան գրերու միջեւ, այն տարբերութեամբ միայն, որ հոս՝ խնդրոյն լուծման համար այս երկու տեսակ գրերէն ալ յիշատակարաններ տրամագրելի են մեզի, մինչ զանիւրեան աղփաբետքի վերականգման համար ցայտմ լսկ ենթագրութիւններու ստիպուած ենք գիմել։ Եթէ Մաշթոց հակառակ Գանիէլի, յունական աղփաբետքը հիմ բռնած ըլլար, հայ գրերու անկէ ծագումը ձգուած առաջին ակնարկով իսկ պիտի տեսնուէր գլխագիրներու վրայ. այսպէս չէ սակայն։ Այս պատճառաւ գլխաւորաբար մեր հետաքրքրութիւնը կը կենդրոնանայ այն խնդրոյն վրայ, թէ ինչ նկարագիր ունէին զանիւրեան

շիշիւն գրերու մասին մինչեւ հիմայ գծրախոտարար միայն գրաւոր ակնարկութիւն մը կը գտնենք ալ-Բի. րունիի քով։ Մանիքէական աղփաբետքն ալ, որ նոյնպէս իրանեան-արամեական գրերու տեսակ է, --շիշիւն աղփաբետքի տակ շերթար։ [Սրբագրութեան յաւելուած 28 Փետր. 1912.]

¹ Հմտ. Ֆր. ՄԻԻԼԼԷՐ. WZKM. X, էջ 71։

² [Իմ Armenische Streifen յօդուածին մէջ (Յուշարձան, գրական ժողովածոյ, էջ 295) ըսածներուս նայելով՝ կարելի է իւր-շիշիւն աղփաբետքը հասկընայ Սրբագրութեան Յաւելուած, 28 Փետր. 1912։]

նշանագրերը: Ջարմանալի է որ Հայերն ոչ միայն այս հարցին, այլ և ոչ իսկ Գանիէլի անձնաւորութեան մասին գրեթէ ոչինչ գիտեն բնէ: Կ'իմանանք միայն թէ Գանիէլ՝ Ասորի մըն էր և եպիսկոպոս, բայց թէ ուր իբրև եպիսկոպոս կը գործէր, այս մասին տեղեկութիւն չկայ: Եթէ Պարսկահայաստանի պետութեան եպիսկոպոսներուն ման Կաթողիկոսին հպատակներէն մին եղած ըլլար, անտարակոյս իւր թեմը կը ծանուցուէր: Հայերը հռոմէական Ոսրէնա (մայրաքաղաք՝ Եղեսիա) և Միջագետք (մայրաքաղաք՝ Ամիգ) կրկին գաւառները Առէ¹ անուամբ կը յիշեն, և որովհետև Միջագետքի մէջ Ասորի մը այսպիսի գիւտ մը հնարելու ո և է առիթ չէր կրնար ունենալ և հռոմէական հարաւային Հայաստանի կամ սատրապութիւնը անուանուած երկրամասին մէջ ժամանակակից մեր ճանչցած միակ եպիսկոպոսն է Մարութաս Ն¹ր¹էր¹ (Ծովք, Ծովք մեծ), պէտք ենք պարսկական Հարաւային-Հայաստան ուղղել մեր հետազոտութիւնները և հոն իրաւամբ ի դուր պիտի շփնտռենք: հոն պիտի գտնենք Գանիէլ Արզոնի եպիսկոպոսը, որ 410ին Իսահակ Կաթողիկոսի գումարած Ժողովոյն և 424ին Գատիշոյի Ժողովոյն ներկայ էր², Արզոն (Աղձնիք) կից էր Տարոնոյ և իւր մէջը կը բովանդակէր նաև Սանասուն լեռնագաւառը, այսու գիւրաւ կ'ըմբռնենք թէ Հարէլ հայ քահանան ինչպէս Գանիէլ եպիսկոպոսի գրացին կրնար կոչուիլ: Հոս՝ Բրէ-լէին սահմանին մէջ հայ տարրը անտարակոյս նոյնպէս մեծ գեր խաղացած պիտի ըլլայ, ինչպէս Ծովք գաւառին մէջ, որչափ ալ Աղձնեաց հայ եպիսկո-

¹ Կռէ-ւ. էջ 18. 20. 32:

² Synodicon orientale, հրատ. Chabot, էջ 34, 36, 43 = 272, 274, 285 (Notices et extraits, 3, 1902):

պոս մը հաղիւ ութերորդ դարուն յիշուած գտնենք¹: Թէ Սանատնայ եւ Խութայ լեռնականները «զաղմոսն զՏին Թարգմանեալն վարգապետացն Հայոց» կը ծանշնային, կը վկայէ Թովմաս Արծրունի (Բ. Գլ. Է. էջ 121), ուր հայերէնի Թարգմանութեան մասին է խնդիրը եւ ոչ թէ ոչ-հայերէն լեռնային դաւառաբարբառի մը²: Արզնի եպիսկոպոսն ըստ այսմ կրնար անտարակոյս ինքզինքը հայերէն քարոզելու ստիպուած տեսնել եւ իբրեւ դարձի միջոց հայերէն ազգաբեռք մը հնարելու ու գործածելու գաղափարն յղացած ըլլալ: Եթէ արդէն գոյութիւն ունեցող ազգաբեռք մը գործածած է, այսու դրերու հեղինակի մասին մեր յարուցած խնդիրը մէկ կամ երկու անգամ միայն ետ կը մղուի. եւ այսպէս կարելի կ'ըլլայ նաեւ եզրակացընել թէ զրի գիւտին հեղինակը ---ը՛ մըն էր, ըստ որում այլազգ կարելի չէ մեկնել թէ ինչ բանի համար ազգաբեռքը Հայաստանի մէջ բուրրովին անծանօթ կրնար մնացած ըլլալ: Գանիէլ Բէթ Մոկսայէի (Մոկաց) եպիսկոպոսը, որ նմանապէս 410ին Իսահակայ գումարած ժողովքին ներկայ էր³, կարելի չէ գրերու հեղինակ մտածել, վասն զի այս ապահովապէս աւելի որոշ յիշուած կ'ըլլար: Մոկք զուտ հայկական գաւառ մըն էր եւ Հայերէն նոյն իսկ Յովհաննոսի խաղաղութենէն

¹ Սիոն, յետոյ կաթողիկոս. Յ-Ը. Կ-Է. էջ 60, հրար. Է մին:

² Առ այս նմանութիւն մը կը կազմէ Լ'միգի քով գտնուող Արթէեան վանքի հիմնադիրն Յովհաննէս, Գանիէի մէկ ժամանակակիցը, որ Արթէացոց լեզուն այնպէս սորվեցաւ մինչեւ բնիկ Արթէացի համարուի: Joh. Eph. de beatis orientalibus, p. 182, — Land, Anecd. Syr., II, 277.

³ Synodicon orientale, p. 34=272.

և պետութեան բաժանումէն ետքն ալ Հայաստանի մաս իւր համարուէր¹ :

Արսլահեան հայ աղփարեաքի բուն հեղինակը ասորի մըն էր, պէտք ենք արդ ենթադրել թէ իւր աղփարեաքին կազմութեան համար ասորեբէնն ալ դեր մը խաղացած ըլլալու է: Այսպէս՝ օրինակի համար կրնայ մեկնուիլ թէ հայ Ա լ տառը ծագած է միւս կողմը դարձած Ս ետրանդեւայէն, բայց ոչ յունարէն Աէն: Բայց կարծելը, թէ շ-մ-ն-ի-կէց ետրանդեւան կազմած ըլլայ հայ աղփարեաքին շ-մ-ն, պէտք ենք անմիջապէս մերժել, ինչպէս որ հայերէն շ և ք գրերու՝ ասորի , և , տառերու հետ համեմատութիւնը ցոյց կու տայ:

Խնդրոյս մասին վերջնական լուծում տալու համար հնագրական ատաղձ դժբախտաբար շատ քիչ ունէի ձեռքիս տակ: Գրի գիւտին ժամանակէն ձեռագիրներ, ինչպէս յայտնի է, մեր ձեռքը չունինք այսօր. հին հայերէն արձանագրութեանց հետազօտութիւնը շատ խեղճ վիճակի մէջ է մինչեւ այսօր, և մինչեւ որ ոռոս գիւնաագիտութեան պաշտպանութեան տակ՝ յօրինուածական հնախօսական հետազօտութիւններ կատարուին Թորքա-հայաստանի մէջ ստիպուած ենք ցայժմ ծանօթ քանի մը հին ձեռագիրներով գոհանալ: Ըստ ՏԱՇԵԱՆԻ² մեր խնդրոյն համար նշանակութիւն չունին Չիթենեայ լեռան խճանկարներու արձանագրութիւնները. ընդհակառակն կը ցաւիմ

¹ Արդանայ պատերազմի ատեն Մոկաց եպիսկոպոսը Մեծ-Հայոց եպիսկոպոսներուն կողմնակից կը հանդիսանայ: Եւէէէ. Բ. էջ 46:

² [Տաշեան. Ահնարկ մը հայ հնագրութեան վրայ. Վիեննա, 1898. էջ 136 և յաջ.: Այս գործը շատ ուշ ձեռքս հասաւ, որով չկրցայ ըստ պատշաճի գործածել:]

որ ներքե՛հ Կամսարականի արձանագրութիւնն ի
 հին թալին է. դարէն մատչելի շէր ինծի՛: Այս
 պատճառաւ կը բաւականանամ Մոսկուայի Աւե-
 տարանին ձեռագրոյն (887էն), սրմէ մօտերս (1904)
 օրինակ մը առաքած է ինծի համակրելի պնուու-
 թեամբ Պրոֆ. Գ. Իսախանով:

Ինչպէս առ հասարակ բնդունուած է, յու-
 նական ծագում ունին $\Gamma \square = \Theta$ (?), $\ddagger \Phi = \phi$
 եւ $\mp = \chi$ ինչպէս նաեւ $\ddagger \square = E$, $\ddagger \Gamma = I$
 եւ $- \Gamma = Y$ գրերը: Հոս մեր առջեւ կ'ելէ հիմնա-
 կան սկզբունք մը՝ որ հիմ առնուած նշանագրերը
 ձեւափոխելու մէջ որոշիչ նշանակութիւն ունե-
 ցած է. այսինքն գրերու վարի մասին բոլորակ ձեւ
 տալէն խորշուած է. այս պատճառաւ ալ ինն ձախ
 կողմը վարէն բաց թողուած է, իսկ աջ կողմը հան-
 դոյցի ձեւ առած է²: Նմանապէս ջանք եղած է
 առիշեղ գծերը ուղիղ դիրքի վերածելու, անոր
 համար լի ժանիները դէպի աջ դարձուած են,
 որով նշանագիրը ի ձեւն առած է. Γ ալ այսպէս
 եղած է: Մարդ կը միտի ենթադրել թէ գրչու-
 թեան նիւթերը առիթ եղած ըլլան այս բնթաց-
 քին, որ գերմանական եւ հին թուրքական ուն
 գրերու՝ նման առանձնայատկութիւնները կը յի-

¹ [ԱՅԿ, էջ 139. ուր կ'առաքուի Ալիշանի Այրա-
 բատին որ անմատչելի է ինծի.]

² ԳՐՄՏԿՆԱԻՈՒՆ: «Թն ուղղակի յոյն նա-
 տրագիր թին հետ կը միացրնէ. Բայց այն դժուարու-
 թիւնը, զոր հնախօսական տեսակէտով կը յարուցանէ
 «թնին՝ յունարէն Θ գրէն ծագումը, կը դրդէ զմեզ
 հարցընելու թէ արդեօք լաւագոյն չէ՞ հայ տառս հնա-
 դոյն ետարանկելա և տառէն մեկնէ: Այսու նշանագիրս
 դէպի աջ դարձած կ'ըլլայ եւ հանդոյցը փոխանակ
 դէպի վեր ուղղուելու՝ կողմնակի ուղղութիւն մը կ'առնու
 $\square$: Այս պարագայիս մէջ ալ դարձեալ ի հարկէ յու-
 նական կաղապարը ուղղիչ դեր կ'ունենայ:

չեցրնէ. բայց այս ենթադրութեան նպատակն մատուցաներ այն գրերն, որոնք յունարէնէ փոխ առնուած չեն: Եւ գրէն՝ փոքրիկ եղանակաւ որումն երով կաղմուած են Է եւ Ը Ը գրերը: Յունական Ի գիրն անտարակոյս անոր համար նկատի չէ առնուած, որովհետեւ իւր նոյն տառն գէպի է միտող հնչումը հայերէն էի հնչումէն շատ տարբեր էր¹: Է տառին աջակողման կտուցը թէ ինչ նպատակաւ է, չեմ գիտեր:

Ար տարակուսիմ ընդհակառակն թէ արդեօք վարէն բաց Ո գիրը, նոյնպէս նաեւ Ա՝ յունական Օ եւ յոյն Աէն ծագած են²: «Որ յիշուած առանձնայատկութիւնը լուսագոյնս կը մեկնուի եթէ ենթադրենք թէ գեղազիր Հոփանոս ետարանգելա առէն կաղմած ըլլայ զայն՝ յենլով միւս կողմանէ յունարէն Օի: Գարձեալ մի եւ նոյն հաւանականութեամբ կրնայինք կարծել թէ Պալհաւիկ աղփարեաքի՝ համապատասխան Դ նշանանգրէն (Հ-Ն-Բ-Գի մէջ) ծագած ըլլայ այն: Աւելի մեծ զստահութեամբ կը մերժեմ Աի յունական ծագումը. «—» ետարանգելա ռ էն կրնայ մեկնուիլ, եթէ ընդունինք

¹ Յոյն նոտրագիր Ա էն (Գ-ԱԲՏԳ-ՀԵԻՍԷՆ) «էն շատ հեռու է: [Հայ էն նոյն իսկ հին Ժամանակները երկայն ձայնաւոր չէր, այլ բաց օի միտող օ մը:]

² Յունական նոտրագիրը միայն իւր իւր լուսագոյն օ ունի:

³ Տե՛ս EUTINGի գրերու ախտակը. սիւն 68—71 CHWOLSONի Ասորանեստորական գերեզմանագրերու ետեւք. Mém. de l'Acad. imp. de St. Pétersbourg, t. XXXVII, Nr. 8, 1890.

⁴ Պալհաւիկ կ'անունանեմ այն լեզուն ու գիրը, — որ սխալմամբ քաղղէապահաւիկ կը կոչուի —, որուն բնիկ հայրենիքն էր իմ կարծեացս համաձայն Ատրպատական. իսկ պարսիկ՝ այն լեզուն ու գիրը, որ կը գործածուէր Պարսից թագաւորութեան մէջ թէ Սասանեանց տիրելէն յառաջ եւ թէ սիրած միջոցին:

որ վերջինս գլխի վայր դարձած է. աւելի հաւանական է սակայն ինծի համար թէ աջակողմն դարձած պալհաւիկ աս դրէն էր «ա»ի յառաջագայութիւնը:

“Ճ” Ծն կը կարծեմ թէ ԼԱԳԱՐԳ շատ իրաւամբ եստրանգելա Տ Տ էն (411) կ’ածանցէ. վարի գիծը աւելի վեր դարձած է եւ շեղ գծով մը ընդմիջուած: “Ծ” Յ գիրն ալ յառաջ եկած է նոյն գրէն այսպէս՝ վարի մասին գիծը անփոփոխ մնացած է, իսկ վերին շեղ գիծը փոխանակ դէպի աջ տարուելու ուղղուած է դէպի յի՛ եւ դէպի վար գալարած է՝ “փոխանակ” : “Շ” Ա տառը արամէականէ առնուած է, եւ Ա տրպատականի մէջ հնարուած Ե բնիկ պալհաւիկ գրին հետ — որ յետնագոյն Արշակունեաց դրամներուն եւ քանի մը հնագոյն սասանեան արձանագրութեանց վրայ կը նշմարուի — սերտ յարաբերութեան մէջ է, եզեսական հնագոյն Վ էն (գրեթէ 200ին յ. Բ.¹) ալ կրնայ ծագած ըլլալ. պարսիկ սւ եւ եստրանգելա ւ լ էն (411ին) ընդհակառակն շատ կը տարբերի²:

“Ը” Բ գիրը վերն յիշուած սկզբունքին համաձայն կրնար յունարէն Բէն յառաջագայիլ, բայց իւր Գի հետ — զոր կարելի չէ այլեւս յն. Δ կամ Δ էն մեկնել³ — ունեցած պատմական աղբրը, երկուքին ալ մի եւ նոյն ծագումը վերագրելու կը դրդէ զմեզ: Այսու “Ը” տառը կը հաւասարի կամ պալհաւիկ Դի եւ կամ հին ասորի Դի⁴, այն

¹ Հմմտ. EUTING, անդ սիւն 68:

² EUTING, սիւնակ 68 (գրեթէ 200ին յ. Բ.). 69 (350/410ին յ. Բ.):

³ Հակառակ ԳԱՐՏԳ-ՀԱԻՍԷՆԻ:

⁴ ԳԱՐՏԳ-ՀԱԻՍԷՆ ըն յոյն Հ (Ξ) նոտրագրէն կ’ածանցէ. բայց ըստ իս այս կարծիքն այնու կը տուժէ իւր զօրութիւնը որ հայերէն շ գիրը Գանիէլի եւ Մաշթոցի ժամանակ — զայս միայն հարկ է նկատողութեան առնուլ — հնշման տեսակէտով հազիւ հազ

որ կը համապատասխանէ պաշտօնիկ ԴԴԻ¹, գլխիվայր դարձած նշանագրեր են՝ յայտնապէս ՈՒ հետ շփոթելու համար, որ ինչպէս վերն յառաջ բերուած ուրիշ պատճառաբանութիւններով ընդունեցանք, պէտք է որ Գանիէլէն ներմուծուած ըլլայ՝ «¹» Աի համար ասորի Ե տառին Կ վերջածեն ընտրուեցաւ² գրեթէ 350, 400ին, յ. Բ. (յետոյ Դ): «²» Լ ուրիշ բան չէ բայց եթէ ասորի Նին (հնագոյն ՆՆ) աջակողմէ գարձած եւ ուղիղ դրուած ձեւը:

Ուրիշ քանի մը նշանագրեր նոյնպէս կրնան բաւականաչափ մեկնուիլ սասանեան պարսիկ (յիշատակա)գրերէն. առ այս կը պատկանին ի մասնաւորի «³» = պարսիկ Ծ եւ Խ Խ, ուր, որչափ կը յիշեմ, ԼԱԳԱՐԳ արդէն միջին պարսկերէն Բ կցեալ գիրը նկատած է: Խ Լ գիրն ալ շատ դիւրաւ կը մեկնուի սասանեան Ծ գրէն (գրական Ը), այլ ոչ այնչափ դիւրաւ ասորի Ծ Ծ տառէն: Եթէ ասորերէնէ ծագած համարինք հայ Խ տառը, այն ատեն պէտք ենք ընդունիլ նաեւ թէ միջին ուղղաձիգ գիծը ոչ թէ իբր հանգոյց հորիզոնական զծին մէջէն անցած է, այլ այս զծին ձախակողմէն դէպի վեր երկարած է այսպէս՝ Ե Ե: Ակնյայտնի է որ գործածած չեն՝ ասորի Ե, Զ, Ե եւ Զ գրերը, որոնք դիւրաւ կրնային շփոթուիլ իրարու հետ: «⁴» Աի մէջ կ'ընդնշմարեմ սասանեան Ե ին³ գլխագիր մէկ կերպարանափոխու-

¹ ԳԱՐՏԳ-ԸԱԻՈՒՆ, Ո գիրը յոյն նոտագիր բոլորակ շէն կ'ածանցէ. բայց ինչու է այն ատեն այս մեծ տարբերութիւնը, մանաւանդ երբ Մաշթոցի գլխաւոր վանքն էր յոյն օրինակին անձկագոյնս կապուիլ:

² Այս՝ հազուադէպ պարագաներէն մին է. ուր կարելի է մտածել նաեւ յոյն նոտագիր Ա Ե վրայ:

³ Յոյն Նի հետ քիչ նմանութիւն կարելի է գտնել:

Թիւնը, իսկ «յ» Յի մէջ սասանեան ՚ի մէկ կրկնումը: «չ» Պ եւ «է» Գ տառերն թէ որ օրինակի վրայէն ձեւուած են, դեռ չեմ գիտեր: Այս մասին համադօրներ չեն ներկայացրներ մեզի ոչ ասորի, ոչ պայմիրական եւ ոչ պալհաւիկ գրերը: Կերպապէս Պ գիրը սասանեան Գ կամ եղեսական Յ Յ գրին կրկնումն է (ի բաց թողուվ հօրիզոնական կրկին գիծերը՝ քիչ հաւանականութեամբ): Իսկ Գ ՚ի ձեւը նման է սասանեան Գ Գ ինչ:

Ամենէն դժուարինն է քմական եւ շշական նշանագրերու լուծումը տալ: Հոս ալ սակայն ամենէն հաւանականը կ'երեւայ, որ «չ» Չն արշակունի դրամներուն Շ (սասան. չ) տառէն ծագած ըլլայ: Արի կտուցն ձախակողմը դրուած է եւ ծագած է դէպի վար գեղադրական կանոնի մը համեմատ, զոր ստէպ պահուած կը տեսնենք: Հայ նշանագրին ձեւին աւելի կը մօտենանք, եթէ հիմ բռնելը շրջած պահուական ՏՏ գրական տառը: Այսու հանդերձ այս գրական տառին գործածուած ըլլալը ժամանակագրական դժուարութիւններ կը յարուցանէ: «Տ» Ճի եզրպտական (խպտի) ծագումն բնդունելէն յառաջ՝ հարկ է նախ ասորահայական սահմանակից երկիրներու մէջ խպտերէնի ազդեցութիւն ունեցած ըլլալը հաւանական բնծայել: Կանխազոյն ժամանակի մը համար կարելի է յամենայն դէպս մատնանիշ ընել թէ Մար Աւգէն՝ Միջագետքի միանձնական կենաց հիմնադիրն, ու իր աշակերտը Շաղիտա՝ Բէթ Կարգուի

¹ ԳԱՐՏԳՂԱՒՍԷՆ նոյնը յոյն նտորագիր Յ ի նման կը գտնէ որ մինչեւ Ք. յ. Բ. դար կը բարձրանայ: Բայց այսու միջնորդութիւնը շատ առեղծուածային կը մնայ:

² ԳԱՐՏԳՂԱՒՍԷՆ կը համեմատէ յոյն նտորագիր յ ի հետ. բայց այսու չին վերի գոց գիծը, որ հայ գրերուն ձգտումներուն այլազգ հակառակ է, անմեկնելի կը մնայ:

առաքելալը — զոր Փաւստոս Բիւզանդ՝ Տարօնոյ Աշտիշատ քաղաքին Գանիէլ քորեպիսկոպոսին աշակերտը կ'ընէ — երկու սուրբերուս ասորի վարքագիրներուն նայելով՝ ծագամբ Եգիպտացի էին եւ Պաքոմէոսի վանքերէն էին՝ 1 ։ Լայ աղփաբեաքի գիւտի ժամանակին համար սակայն Եգիպտոսի եւ պարսկական Միջագետքի միջեւ այսպիսի յարաբերութիւն մը ծանօթ չէ ինծի ։ “ 2 Պ եւ “ 3 ։ Չ յայտնապէս կախում ունին իրարմէ, այսու հանդերձ գիւրին շի թուիր ինծ Զի մէջ տեսնել եղանակաւորումը յունական նոտրագիր Չի (ԳԱՐՏԳՒՀԱԻՋԷՆ), ապա թէ ոչ այս հայ նշանագրերուն յ-իակողման բոլորակին յառաջագայութիւնը դժուարին կ'ըլլայ մեկնել 2 ։ Թերեւս պալՏաւիկ 177 է կամ սասանական ՅՅ) է ծագած ըլլայ հայերէն նշանագիրը ։ Չի մէջ կողմնական բոլորակը վարէն բացուած է եւ փոխանակ վարի հորիզոնական դժին՝ յ-ի կողմը վարը հանգոյց կամ օղակ մը կազմուած է ։ “ 2 Պ Չի ծագման մասին ո եւ է ըսելիք շունիմ. նոյնպէս - 3 , Ժ՛ն մթին է ինծի ։

Այ եւ ոչ երկրարբանները ձայնապէս ներկայացնելու ատեն Մաշթոց հիմ բունեց ասորերէն քերականութիւնը, որ երկբարբանին երկրորդ կազմիչ տարեր բաղաձայնի դեր կու տայ. եւ ըստ այսմ գրի անցուց ոչ եւ ոչ անտարակոյս, որովհետեւ նոյն ատեն յունարէն աւ եւ օւ նշանագրերն շ, ձ եւ ծ, մի պէս միաբարբառ կ'արտասանուէին ։ Յունարէն Ձն ներկայացընելու համար - 2 բաղադրութիւնը գործածուեցաւ, ըստ որում հայ-

1 Վարք Մար Ագենի. հրատ. P. Bedjan, Acta mart. et sanct. III, 376-480. Վարք Շաղիտայի. - 2 7 I, էջ 424-466 ։

2 Եթէ Զ յուն. նոտրագիր Չ էն է. ինչ բանի համար բոլորակն աջակողմն դրուած չէ ։

երէնը նոյն հնչումը շունէր եւ հետեւաբար յատուկ նշանագիր մը աւելորդ էր: Ի- բաղադրութիւնը թէ յուն. սի տեղը բունեց եւ թէ իբր հայկական յատուկ հնչում կիրարկուեցաւ, որուն բնիկ ձայներանգը տակաւին անծանօթ է: Միեւնոյն ի- ձեւը բաց աստի (բառամիջին ձայնաւորներէն յառաջ եւ բառավերջին) ի՞նչ հնչումն ունի: Նոյնը պիտի ըսենք --ի մասին ալ: Իրական թերութիւն մըն է սակայն որ Մաշթոց յունարէն օՍն — որ ժամանակաւ իրական երկրաբառ մը կը ներկայացընէր — պարզապէս փոխ առնելով գոհացաւ եւ յատկացուց թէ --ի եւ թէ բառամիջին բաղաձայն չի կամ լաւագոյնս կիսաձայնի, որով ձայնական ապահովութիւնը շատ տեսակէտէ վտանգեցաւ: Մաշթոցեան դրութեան տկար կողմն է ընդհանրապէս չի պաշտօնը բառամիջին եւ բառավերջին, —, է, ի գրերուն կցուեցաւ —, իսկ -էն ետքը յունարէն նախանկար օրինակին անձկագոյնս կապուելով չ միայն կարելի եղաւ դնել, մինչ բաղաձայներէն ետքը -- կամ ինչ ինչ պարագաներու մէջ լոկ - ալ կրնար դրուիլ, այսպէս «ն-իրակ» (neirak) եւ (սեռ.) «գին-ոյ» (ginvoj), իսկ —, որ -աւար, «իւր» բառերու մէջ -ով եւ իով աւ եւ իւ երկրաբառները կը կազմէ, «հաւատարիմ», «հիւանդ» բառերու մէջ կը ներկայանայ իբրեւ բաղաձայն կամ կէս ձայնաւոր: Թէ ինչո՞ւ Մաշթոց ամէն տեղ չ տառը իբրեւ կէս ձայնաւոր կամ բաղաձայն չէ ներմուծած, դեռ անծանօթ է: Յամենայն դէպս չի զանազան պաշտօններ տալով իւր ազդեցութեամբ աւելորդ տեղ ծանրաբեռնած է եւ արատաւորած երկդիմիութեամբ, որ թէեւ գոյութիւն չունի կենդանի լեզուն գիտցողին համար, բայց մեզի համար շատ անգամ խանգարիչ է:

Գրի գիւտին մէջ մէկ կողմանէ Գանիէլին — կամ անոր նախորդին, եթէ կայ — եւ միւս կող-

մանէ Մաշթոցի եւ անոր Հռոփանոս զեղազրին ունեցած մասնակցութեան որոշ սահմանը գծել կարծեմ երբեք կարելի պիտի չըլլայ: Մեր վերն բրած վերլուծումը հնարաւորութիւն կու տայ մեզի Գանիէլի աղփաբեաքին վրայ այժմ թեթեւ գաղափար մը կազմելու: Այս աղփաբեաքն զէպ ի ձախ երկարող բաղաձայնային տառեր էին, որ ձայնաւորները շատ անկատար կերպով մասնանիչ կ'ընէին ու կ'որոշէին: Այս աղփաբեաքը ժամանակակից արամէական կամ իրանեան — արամէական (պալՏաւիկ կոչուած) աղփաբեաքներէն միոյն հետ նոյն շէր, այլ կաղմուած էր զանազան եւ նոյն իսկ հնագոյն աղփաբեաներէ փոխառեալ տառանշաններով: Շփոթութեանց եւ երկդիմութեանց առջեւ առնլու համար ինչպէս որ հնարիչը ի մէջ այլոց հին ասորական ձեւերու դիմած էր, նոյնպէս ալ անտես չէր բրած մէկալ կողմանէ սասանեան եւ նոյն իսկ պարթեական (պարսիսիկ) նշանագրեր այն պարագային, երբ ասորերէնն անբաւական եղած էր: Խնդրական է թէ արդեօք Գանիէլ չ'եւ չ, շ, զ եւ ճ, շ եւ շ տառերն զանազանած է. յամենայն զէպս միւսոր եւ շ եւ շ, շ եւ — կրկնաւոր նշանագրերուն եւ շ, շ եւ + թաւ գրերու զանազանութիւնը Մաշթոցի գործքն է: Մաշթոց էր նոյնպէս որ է, է եւ — ձայնաւոր նշանագրերն ներմուծեց եւ ձայնական գրութիւնը կարգաւորեց յունական նախագաղափարին վրայէն: Յունական կրթութեան ապացոյց է նաեւ թաւերու եւ նայերու¹ գրական ընդհանուր

¹ Հայ թաւ գրերուն յունարէն Ազաթանգեզոսի մէջ յն. ԹՊՃ տառերով տառադարձութիւնը կը ցուցընէ թէ վերջիններս նոյն ատեն իրրեւ պարզ թաւ չէին հնչուեր տակաւին. առաջին անգամ եօթներորդ դարուն վերջերն ծագած *Διήγησις* մէջ եւ կոստանդին Դրիբանածնի քով հայերէն թաւ գրերն յունարէն τπχ նայ գրերով կը տառադարձուին: Միեւնոյնը կը հետեւի նաեւ գերման k թաւին գոթական եւ ուրիշ անուանց

զանազանութիւնը, որ բնաւ այնպէս դիւրահասկանալի չէ, ինչպէս գերմանական զարհուրելի շարագրութեան օրինակը կը սորվեցընէ: Բայց Մաշթոց գլխաւորաբար գրերու աջակողմեան ուղղութիւն մը եւ հետեւաբար յունական տեսք մը տուաւ, որով դանիէլեան գրերը գեղազրին ձեռքին տակ շատ անգամ կարելւոր փոփոխութիւններու հարկ էր որ ենթարկուէին: Այնպէս որ դժուար է գուշակել թէ Ղ, Ռ եւ Ա գլխադիրները Լ (Ղ), Ը (Ռ) եւ Ի (Ա) գրերու կրկնուելովը ծագած են:

Այս բնուածներէն կը տեսնուի թէ իրապէս այսօր ալ Կորեան տուած տեղեկութեան մասին ունինք ապացոյցներ, թէ Գանիէլի գրերը ունեցած են փոխառութիւններ ոչ միայն ուրիշ՝ այլ նաեւ շատոնց գործածութենէն դադրած աղփաբեաներէ: Ընտրողական այսպիսի բնթացքի մը պատճառներն բաւականաչափ պայծառ են: Արդէն 400ին ասորի նշանագրերն այնչափ բնթացիկ էին եղած, որ հայիւ կը զանազանուէին իրարմէ. գրերու Հեղինակը միջին իրանեան գիր մը՝ նշանագրերուն սակաւթիւ ըլլալուն պատճառաւ՝ չէր կրնար բնարեւել իրեւ օրինակ հայերէնի, որ այնչափ հարուստ է հնչումներով: Այն ամէն աղփաբեաները սա՛ տկար կողմն ունէին որ շատ մը տառանշաններ իրարու նման ձեւ առած էին, երեւոյթ մը, որ Սասանեանց ժամանակամիջոցին ալ շարունակուեցաւ: Եթէ աղփաբեաներն — առանց նկատողութեան առնելու՝ ձայնաւորներու թերի կերպով ներկայանալը — ի վիճակի չէին իրանեան հնչական գրութիւնը կատարելապէս ու որոշակի ներկայացընելու, բնականաբար առաւել եւս սոյն աղփաբեաներէն այս կամ այն յարմարութիւն շունչեր

մէջ չով տառադարձուելէն, օրինակ Ἀλάριχος եւ պլն: Զամենայն գէպս յուն. չ տարբեր էր պարսկերէն ch = հայ ի գրէն, որովհետեւ չ միշտ + թաւ գրով է որ կը տառադարձուի:

իրբեւ հիմ ծառայելու ազգաբեւոյքի մը, որ հայերէնի կնճառառ ու ճօխ հնչական դրութեան յարմարէր: Ընդհակառակն բնական էր այն ազգաբեւոյններէն այս կամ այն տառերն առնուլ, զորոնք ասորբերէնը չունէր: Ասկէ կը տեսնուի պայծառօրէն, թէ ինչ արժէք ունի Ղազարի «վաղընջուց գրեալ շարագիր տառիցն» (տե՛ս վերը էջ 34, 35) պատգամային խօսքը: Բայց Գանիէլի գիրն հայերէն իրական եւ կանոնաւոր ազգաբեւոյքի մը վերածուեցաւ Մաշթոցի փոփոխութիւններովն ու բնդլայնումներովը¹:

Գալով խնդրոյս ժամանակագրական մասին, պիտի բսնը թէ այս խնդիրը հայ մասնական թագաւորութեան ամբողջական ժամանակագրութեան հետ կապ ունի եւ անոր հետ ի միասին հարկ է որ լուծուի: Այս պաշտօնը կատարած եմ արդէն վերոյիշեալ «Untersuchungen zur armenischen Chronologie und Geschichte» յօդուածիս մէջ: Հոս բոս այսմ կարեւոր եզրակացութիւններն հարդարելով պէտք եմ գոհանալ: Արեան բնագիրը բոլորովին զերծ չէ վրիպակներէ. այսպէս ժամանակագրական վերջաբանին մէջ, էջ 48, կ'ըսուի՝ «Հայերէն գրերու գիւտէն մինչեւ սրբոյն վախճանը՝ 35 տարի, որ է բսել հաշուելու է Յաղկերտ Առաջնոյն Ը. տարիէն» (կը սկսի 12/14 Ազոստոս 406). որ կը հակասէ Հեղինակին տուած ուրիշ տեղեկութիւններուն: Հաւանաբար փոխանակ «Ը»-ի պէտք ենք ընթեռնուլ «յե. ամե», որով հայ գրի

¹ [Հոս բնականաբար հարկ էր նաեւ նկատողութեան առնուլ առ ժամն ծանօթացած մանիրէական նոյնպէս նաեւ մարկիոնեան ազգաբեւոյն (Kitāb al Fihrist, 17, 14), այս երկու ազանդներն ալ Էզնկայ վկայութեան համաձայն հինգերորդ դարու մէջ Հայաստան բաւական ազդեցութիւն ունեցան: Հայ-վրական ազգաբեւոյններու մանրամասն յարաբերութիւնը հնագրական ատաղձի պակասութեան պատճառաւ խնդրոյ նիւթ չառի: Արագրութեան յաւելուած. 18 Փետր. 1911:]

գիւտը 402/3ի կը փոխադրուի: Միջագետքի մէջ իրրեւ ժամանակակից եպիսկոպոսներ կը յիշուին Ակակ Ամիգայ եւ Բաբելլաս Եղեսիոյ: Բաբելլաս անուն եպիսկոպոս մը սակայն այս ժամանակաշրջանին մէջ ծանօթ չէ, Բաբելլասը պէտք է ընթեռնուէ Ռ-բէլ- = Սո, որ սակայն 411/12ին եպիսկոպոս եղաւ եւ մեռաւ 8 Աբ 746 = 8 Աւգոստ. 435: Իսկ 398 Նոյեմբեր 23էն մինչեւ 409 Աւգոստոս 1 Ուոհայի աթոռը կը գրաւէր Պեկիդա: Ուրեմն հոս անտարակոյս ժամանակագրական վերպակ մը գոյութիւն ունի, որ սակայն պատմական իրողութիւններով շատ գիւրաւ կը մեկնուի:

Հայ ազգաբնաւորի գիւտին տարեթիւն է Աւամշապուհ թագաւորին հինգերորդ տարին, որով սա 398/9ին գահ բարձրացած կ'ըլլայ: Աւամշապուհ ոչ թէ գրի գիւտէն ետքը, ինչպէս Ղազարայ բնագրէն կը տեսնուի (էջ 54), այլ - քաջ 21 տարի թագաւորեց, ուրեմն 398/9—418: Շատ կը շեղէինք հոս մեր խնդրէն եթէ Ղազարայ խառնակ տեղեկութիւնն մանրամասն քննել ուզէինք, այս մասին կ'առաքենք մեր ընթերցողներն վերն յիշուած յօդուածին: Այս տեղ զմեզ հետաքրքրող գլխաւոր թուականներն են՝

Խոսրով Գ. թագաւոր Պարսկահայաստանի 383—388 (386?)

Առաւան¹, հազարապետ 389—?

Մաշթոց արքունեաց ծառայութեան մէջ կը մտնէ գրեթէ 389ին:

Մաշթոց կրօնաւոր 391/2:

Աւամշապուհ, եղբայր Խոսրովու, թագաւոր 398/9—418:

Հայ գրի գիւտը 402/3

¹ Պէտք է զանազանել Պ-ու թագաւորի ժամանակակից magister armorum Arrabannestէն (այսպէս Աւա. Չեռ.) Ամիանոսի քով:

Խոսքով Գ. Երկրորդ անգամ, 8 ամիս, 419:

Շապուհ, Որդի Յազկերտի Ա. 420

Սահակ կը վախճանի 438

Մաշթոց կը վախճանի, 13 Մեհեկան, Յազկերտ Բ. 1 տարին = 17. Փետր. 439:

Հայ ազգաբնակիչի գիւտին յոբելանն ըստ այսմ պէտք էր 1902/3ին տօնուիլ: Այս ազատարար գործքին պատմական էութիւնը, զոր հիմքունելով գործոյն պատմական նշանակութիւնը հարկ է գնահատել — կը կազմէ՝ ոչ թէ Մազդեզանց յարձակման դէմ քրիստոնէութիւնն հաստահիմն ապահովելու հոգը պարզապէս, ինչպէս առ հասարակ կը կարծուի — որովհետեւ Յազկերտ Ա. նոյն եւ նախորդին՝ Վահրամ չորրորդին ժամանակ եկեղեցին անգործ խաղաղութիւն կը վայելէր — այլ Սելէ-կի-յի Վախճանին արձգանքէն — ոչ թէ նոյն նոյն եկեղեցոյն անխեղութեան յաշարհանքէն — այլ կաթողիկոսին, որ զօրավիգն ունենալով իրեն Արքայից արքայն, կը ճգնէր գերագոյն գլուխն ըլլալու Երանշարի բոլոր քրիստոնեաներուն, որոնց թուոյն կը վերաբերէին նաեւ անդրկովկասեան քրիստոնեայ ազգութիւնները, եւ ասոր համար ալ՝ Հայաստան, Վրաստան ու Աղուանից աշխարհն ալ իւր տիտղոսին մէջ անցուցած էր¹: Մաշթոցի գիւտն ու այսու կատարուած թարգմանութիւնները այս պայքարին համար հոգեկան զէնքեր տուին Հայաստանի եպիսկոպոսներուն ձեռքը:

¹ Synodicon orientale, հրատ. Chabot, էջ 37 = 276, Մար Յահրալահայի ժողովքը, յամի 420:

Ո Ւ Ղ Ղ Ե Լ Ի

Էջ 19 ԻՐԱՆԻԱՆ ԿԱՐԳԱ ՐԻՍՏԱՆԻՆ:

ԱՉԳՆՈՒՄ ԲԱՏԵՆԱԳՐԱՆ

- Ա. Գալէմքեարեան Հ. Գր. Վ., Ուսումնասիրութիւնը Լեհաստանի ղաթաթանագրոյն: 1. Պիշնֆ, Լեհաստանի հին իրաւունքը: 2. Գոլէր, իրաւունք Հայոց: 1890: էջ 85+59: ֆր. 1.25
- Բ. Մեմեկիշեան Հ. Գ., Ազգաբանութիւն ազն. զարմին Տիգրանց: 1880: էջ 50: ֆր. 1.—
- Գ. Տաշեան Հ. Ե., Ազգաբանագիտութիւն առ Գէորգայ ասորի եպիսկոպոսին եւ ուսումնասիրութիւն Ազգաբանագիտագրոց: 1891: էջ ԺԱ+159: ֆր. 1.25
- Դ. Տան Դ., Արեւելեան Հայքի Պուրովինա: Թրգմ. Հ. Գ. Վ. Գալէմքեարեան: 1891: էջ 79: ֆր. —85
- Ե. Տաշեան Հ. Ե. Վ., Ուսումնասիրութիւնը Ստոյն-Կալիստենեայ Վարուց Աղեքսանդրի: 1892: էջ Դ+272: ֆր. 3.—
- Զ. Տրվիշե Ա. եւ Գ. Փիսոն, Ուղեւորութիւն ի Փոքր Ասիա: Թրգմ. Հ. Ե. Վ. Տաշեան: 1892: էջ 82: ֆր. 1.—
- Է. Մառն., Ամսոնային ուղեւորութիւնից դէպ ի Հայս: Թրգմ. Ո. Անտիեան: 1892: էջ 89: ֆր. 1.25
- Ը. Կարրիէր Ա., Նորագոյն աղբերք Մովսիս Խորե-Նացոյ: Հտ. Ա.: Թրգմ. Հ. Ե. Վ. Տաշեան: 1893: էջ Ժ+51: ֆր. 1.—
- Թ. Գալէմքեարեան Հ. Գ. Վ., Պատմութիւն հայ լրագրութեան: Հտր. Ա. 1794—1860: (1 լուս-նկարով:) 1893: էջ 232: ֆր. 2.50
- Ժ. Կոնիքի Փր. Կ., Կննութիւնը գրոց Դաւթի Այաղթի: Թրգմ. եւ յաւ. Հ. Ե. Վ. Տաշեան: 1893: էջ Է+92: ֆր. 1.25

- ԺԱ. Գ ու վրիկեան Հ. Գ. Վ., Հայր յնդիսարեթու-
պոլիս Դրանսիլուանիոյ 1680—1779: (1 զըն-
կատիւ.) 1893: Էջ Ժ + 533: Ֆր. 4.50
- ԺԲ. Խաչաթեան Գ. Ռ., Զննոր Գլակ, համեմատական
ուսումնասիրութիւն: 1893: Էջ Զ + 78: Ֆր. 1.—
- ԺԳ. Տէր-Մովսիսեան Փ., Հայ զիւղական տունը:
Թրգմ. Հ. Բ. Վ. Պիլեզիկճեան: (6 տխտկ. 55
պտկ.) 1894: Էջ Ը + 103: Ֆր. 2.—
- ԺԴ. Կարիրիկեան Ա., Նորագոյն աղքեքը Մովսիսի Խորե-
նացոյ, Հոբ. Բ. կամ Յաւելուած: Թրգմ. Հ. Բ.
Վ. Տաշեան: 1894: Տ՝ Էջ ԺԱ + 43: Ֆր. 1.—
- ԺԵ. Տաշեան Հ. Բ. Վ., Ուսումնասիրութիւնը հայերէն
փոխառեալ բառից: Ա.՝ Հ. Հիւլզման, Սեմական
փոխառեալ բառեր հին հայերէնի մէջ: Բ.՝ Փրոքէ-
ման Կ., Յունական փոխառեալ բառեր հայերէնի
մէջ: Գ.՝ Հ. Հիւլզման, Հայկական Յատուկ անուններ:
1894: Էջ Թ + 145: Ֆր. 2.—
- ԺԶ. Տաշեան Հ. Բ. Վ., Մատենագրական Մանր
Ուսումնասիրութիւնը. Մասն Ա: Ա-Զ. Նեմեսիոս,
Պրոկղ Դիաղոխոս, Խոսրովիկ, Գիրք Հերձուածոց,
Պրոկղ եւ Սեկունդոս: 1895: Էջ ԺԲ + 296:
Ֆր. 3.60
- ԺԷ. Տաշեան Հ. Բ. Վ., Հայկական աշխատասիրութիւնը
հայագէտ Պ. Փէթթէրի, ամփոփուած եւ թարգմ.
ձանօթութեամբ: 1895: Էջ Թ + 202: Ֆր. 2.50
- ԺԸ. Տիւրիկեան Կ., Սեւ Ժովու ուսական եզերքը:
1895: Էջ 92: Ֆր. 2.—
- ԺԹ. Գ ու վրիկեան Հ. Գ. Վ., Դրանսիլուանիոյ Հայոց
Մետրապոլիսը կամ Նկարագիր Կերլա Հայաքա-
ղաքի Ի գիր եւ Ի պատկերոս: 1896: Էջ Թ + 352:
Ֆր. 3.60
- Ի. Տաշեան Հ. Բ. Վ., «Վարդապետութիւն առա-
քելոց» անվանական կանոնացմատեանը. Թուրթ
Յակոբայ առ Կողբատոս եւ Կանոնը Թաղէի:
1896: Էջ Թ + 442: Ֆր. 6.—
- ԻԱ. Տոմաշեկ Վ., Սատուն եւ Տիգրիսի աղքեքաց
սահմանսքը: Պատմական եւ տեղագրական հե-

- տազօտութիւն : Թրգմ. Հ. Բ. Պիլէզիկճեան : 1896 :
Էջ Է+62 : ֆր. 1.—
- ԻԲ. Կարդիկ Ա., Արգարու գրոյցը Մովսէս Խորն-
նացույ Պատմութեան մէջ : Թրգմ. Հ. Գ. Վ.
Մէնէվիշեան : 1897 : Էջ ԺԵ+107 : ֆր. 1.50
- ԻԳ. Յովնանեան Հ. Ղ. Վ., Հետազօտութիւնը նախ-
նեաց ռամկօրէնի վրայ : Ուսումնասիրութիւնը եւ
քաղուածներ, Մասն Ա. Ռամկօրէն մատենագրու-
թիւնը : Տետր Ա : 1897 : Էջ Ը+272 : ֆր. 4.—
- ԻԴ. Յովնանեան Հ. Ղ. Վ., Հետազօտութիւնը նախ-
նեաց ռամկօրէնի եւն : Տետր Բ : 1897 : Էջ Ա—Ը :
273—522 : ֆր. 3.—
- ԻԵ. Գեղեկ Ն., Համառօտ պատմութիւն Հայոց : Թրգմ.
Հ. Գր. Վ. Գալէմբեարեան : Յաւելուածք 1. Յանկ
Հայոց կոտորածներու առթիւ լոյս տեսած զրքերու :
2. Գաւազանագիրը Կաթողիկոսաց եւ Պատրիար-
քաց Հայոց : 1897 : Էջ Ը+130 : ֆր. 1.50
- ԻԶ. Մեմէվիշեան Հ. Գ. Վ., Գիրք (կամ յօդուած)
գրելու արուեստը : Յաւելուած՝ Գիրք կարգալու
արուեստը : 1898 : Էջ Է+118 : ֆր. 1.25
- ԻԷ. Խաչաթեան Գ. Մ., Մ. Խորննացու նորագոյն
աղբիւրների մասին քննադատական ուսումնա-
սիրութիւնը : 1898 : Էջ Է+53 : ֆր. 1.—
- ԻԸ. Տաշեան Հ. Յ. Վ., Ակնարկ մը հայ ննագրու-
թեան վրայ : Ուսումնասիրութիւն Հայոց գրչու-
թեան արուեստին : (10 զնկատիւ պատկերով) :
1898 : Էջ ԺԱ+202 : ֆր. 2.50
- ԻԹ. Դադարեան Յ., Փ. Բիւզանդացի եւ իւր պատ-
մութեան խարդախողը : Աննութիւնն Մ. Խորն-
նացու աղբիւրների մասին : 1898 : Էջ Թ+175 :
ֆր. 2.50
- Լ. Մսերեան Լ., Հայերէն քարտապատմութիւն :
Թրգմ. ի ռուսերէնէ Հ. Գ. Վ. Մէնէվիշեան : 1899 :
Էջ Է+26 : ֆր. —.50
- ԼԱ. Էօսեան Հ. Յ. Վ., Հայք ի Զմիւնիա եւ ի շրջա-
կայս : Հատոր Ա. Զմիւնիա եւ Հայք. (պատկե-
րազարդ) : 1899 : Էջ ԺԲ+369 : ֆր. 5.—

- 1Բ. Բօսնեան շ. Ե. Վ., Հայք ի Զմիւննիա եւ ի շրջա-
 կայս: Հատոր Բ. Զմիւննիոյ վիճակին գլխաւոր
 քաղաքներն եւ Հայք. (պատկերազարդ:) 1899:
 էջ Ժ+161: Ֆր. 2.50
- 1Գ. Գո՛վրիկեան շ. Գ. Վ., Հայք յԵղիսաքեթուպոլիս
 Դրանսիոյ մասին. Բ. Հտր. 1780—1825: 1899:
 էջ է+554: Ֆր. 5.—
- 1Դ. Գագանձեան Ե., Եւրոպիոյ Հայոց գաւառաքա-
 րաւոր: 1899: էջ է+120: Ֆր. 1.—
- 1Ե. Կարրիէր Ա., Հեթանոս Հայաստանի ութ մեծեան-
 ներն, Ազաթանգեղոսի եւ Մ. Խորենացոյ համե-
 մատ: Թրգմ. շ. Ե. Վ. Տաշեան (1 քարտէզով):
 1899: էջ 43: Ֆր. —.70
- 1Զ. Տաշեան շ. Ե. Վ., Ժողովածոյք առակաց Վար-
 դանայ, ըստ Ն. Մառի, տեղեկատուութիւն եւ
 քաղուածքներ: 1900: էջ ԺԱ+193: Ֆր. 2.50
- 1Է. Տաշեան շ. Ե. Վ., Մատենագրական Մանր Ու-
 սումնասիրութիւնք. (տես ԺԶ:) Մասն Բ: է-Ժ.
 Խիկար եւ իւր իմաստութիւնն, Ազապետոս եւ իւր
 Երրորդականք առ Եռուստինիանոս, Թղթակցութիւն
 Արգարու եւ Բրիստոսի ըստ նորագիւտ արձանա-
 գրութեան Եփեսոսի, եւ Գէորգայ Պիսիդեայ Վեց-
 օրեայք: 1901: էջ ԺԲ+384: Ֆր. 4.50
- 1Ը. Տէր-Պօղոսեան Գր., Նկատողութիւններ Փաւս-
 տոսի Պատմութեան վերաբերեալ: 1901: էջ
 Ը+110: Ֆր. 1.50
- 1Թ. Վեքէր Ս., Արարատը Ս. Գրոց մէջ: Թրգմ.
 շ. Բ. Պիլէգիկճեան: 1901: էջ Ե+77: Ֆր. 1.—
10. Սանտաշճեան Երվակի Վ., Ասորեստանեայ
 եւ Պարսիկ սեպագիր արձանագրութիւնք կամ
 որոնք նաիրի-Ուրարտու աշխարհին պատմութեան
 կը վերաբերին: 1901: էջ 262: Ֆր. 4.50
- 10Ա. Խաչաթեան Բագրատ, Հայ ժողովրդական
 դիւցազնական վէպը: 1903: էջ Ը+72 Ֆր. 1.—
- 10Բ. Մեճեկիշեան շ. Գ. Վ., Արդի լեզուագիտու-
 թիւնը: Հտր Ա.: 1903: էջ Ը+204: Ֆր. 3.—

109. Մաքիկոսանու Յ., Հայ Բղևաշխարհ: Թրգմ. Հ. Թ.
Կէտիկեան: 1903: Էջ 39: Ֆր. — 75
107. Գեղցեք շ., Սկզբնատրութիւնը Բիւզանդեան բա-
սակաթեմիոյ դրութեան (1 քարտէզով): Թրգմ. Հ.
Գ. Գարանձիկեան: 1903: Էջ Է+83: Ֆր. 2.—
106. Կիւլեկեքեան Բ. Վ., Ժողով, Ժողով-Տնօրէն և
Հոսմ-Պլան, պատմական և տեղագրական ուսում-
նասիրութիւն: 1904: Էջ Ը+117: Ֆր. 1.50
105. Կիւլեկեքեան Բ. Վ., Կոլոտ Յովհաննէս Պատ-
րիարք, պատմագրական և բանասիրական ուսում-
նասիրութիւն: 1904: Էջ ԺԴ+227: Ֆր. 3.50
104. Պեղեքսոս շ., Նստատ մը հայ. լեզուի պատ-
մութեան: Թրգմ. Հ. Գ. Գարանձիկեան: 1904:
Էջ Ը+87: Ֆր. 1.25
103. Տէր-Մկրտչեան Գ. և Անտոնեան Հ. Ե.,
Քննութիւն և համեմատութիւն Եզնկայ նորագիտ
ձեռագրին: 1904: Էջ Է+105: Ֆր. 1.50
102. Գովրիկեան Հ. Գ. Վ., Հայր յեղիսարեթուպոլիս
Գ. Հոր. 1825—1904: Էջ Ժ+658: Ֆր. 7.—
- Ժ. Շարեք Մ., Հայաստան, Քրդաստան և արև-
մտեան Պարսկաստան քարտէսական-ատրեստանեայ
սեպագրերու համաձայն: Թրգմ. Հ. Բ. Պիլէգիկ-
ճեան: 1904: Էջ Է+222: Ֆր. 3.—
- ԺԱ. Խաչատրեանց Գր., Հայ Արշակունիք ըստ
Մովս. Խորենացոյ, կամ նոր ուսումնասիրու-
թիւններ Մովս. Խորենացոյ մասին: Թրգմ. Ար-
սէն, Ս. Սիմոնեանց: 1906: Էջ Ը+124: Ֆր. 1.50
- ԺԲ. Պեղեքսոս շ., Հայերէն և զբացի լեզուները:
Թրգմ. Հ. Թ. Կէտիկեան: 1907: Էջ ԺԱ+257:
Ֆր. 5.—
- ԺԳ. Հիւրէմեան շ., Հին Հայոց տեղւոյ անունները:
Թրգմ. Հ. Բ. Պիլէգիկճեան: 1907: Էջ ԺԶ+443:
Ֆր. 7.—
- ԺԴ. Պեղեքսոս շ., Հին հայերէնի ցուցական դերանուն-
ները: Թրգմ. Հ. Ե. Տաշեան: 1907: Էջ Է+90
Ֆր. 2.—

- ԺԵ. Գալեւքեաբեան Հ. Գ. Վ., Կենսագրութիւն Սարգիս Արքեպիսկոպոսի Սարաֆեան եւ ժամանակին հայ կաթողիկեայր: 1908: էջ ԺԳ+433:
Ֆր. 5.—
- ԺԶ. Աճառեան Հ., Հայերէն նոր բառեր նորագիտ Մնացորդաց զրոյ մէջ: 1908: էջ 38: Ֆր. —60
- ԺԷ. Կիւլեւքեան Բ. Ժ. Վ., Եղիշէ, քննական ուսումնասիրութիւն: 1909: էջ ԻԸ+458: Ֆր. 7.—
- ԺԸ¹. Ակիւնեան Հ. Ն., Տիմոթէոս Կուզ հայ մատենագրութեան մէջ: էջ 1—60:
- ԺԸ². Աճառեան Հ. Ն., Հայերէն նոր բառեր Տիմոթէոս Կուզի Հակածառութեան մէջ: 1909: էջ 61—106:
Ֆր. 1.50
- ԺԹ. Ակիւնեան Հ. Ն., Զարարիա Եպ. Գնունեաց եւ իւր տաղերը: 1909: էջ ԺԲ+87: Ֆր. 1.—
- Կ. Ակիւնեան Հ. Ն., Կիրիոն Կաթողիկոս Վրաց: 1910: էջ ԻԸ+315: Ֆր. 5.—
- ԿԱ. Մեանեվիչեան Հ. Գ. Ժ. Վ., Հայերէն լեզուի ուղղագրութեան խնդիրը: 1910: էջ 73: Ֆր. 1.—
- ԿԲ. Գիւաւքեաբեան Կ., Բիւզանդիոն եւ Պարսկաստան եւ անոնց զիւանագիտական եւ ազգային-իրաւական յարաբերութիւնները Յուսոփնիանու ժամանակ: Թրգմ. Հ. Հ. Համբարեան: 1911: էջ Ը+162:
Ֆր. 2.50
- ԿԳ. Սամոնեւիչեան Խ., Միսիթար Գօշի Դատաստանագիրքն ու ՚ին Հայոց քաղաքացիական իրաւունքը: 1911: էջ ԺԲ+344: Ֆր. 5.—
- ԿԴ. Առաքելեան Հ., Պարսկաստանի Հայերը, նրանց անցիալը, ներկան եւ ապագան: Ա. 1911: էջ Ը+97:
Ֆր. 1.50
- ԿԵ¹. Յովնանեան Հ. Գ. Վ., Միջնադարեան ազգային տաղաչափութիւն ուսմկախառն. էջ 1-48:
- ԿԵ². Ակիւնեան Հ. Ն., Յովնաթան Նաղաշ եւ Նաղաշ Յովնաթանեանք եւ իրենց քանաստեղծական եւ նկարչական աշխատութիւնք: 1911. էջ 49-117:
Ֆր. 1.50

42. Մե և և վ ի շ և ս և շ. Գ. Ժ. Վ., Գրիգոր Մա-
գիստրոսի «Գամազտականի» ամբողջական լու-
ծումը: 1912: էջ ԺԱ+162: ֆր. 150
43. Գ ա ղ ռ ի է շ և ս և Դ կ տ. Մ. Ս., Աննայ Գա-
ւառարարատը և Երզնի Հայերէն լեզուն: 1912.
էջ Է+416: ֆր. 6. —
44. Մաղկաշատ Պրոֆ. Դ կ տ. Յ., Պատմութիւն
հայերէն նշանագրերու և վարուց Ս. Մաշթոցի:
Թրգմ. Ն. Ը. Վարդանեան: 1913: էջ Է+59:
ֆր. 150

